Criteria -2 Teaching Learning and Evaluation

2.2Catering to Student Diversity

2.2.1 - The institution assesses the learning levels of the students and organizes specialProgrammes for advanced learners and slow learners

Programs for Slow learners and Advanced Leaners

Programs for Slow Learners:

1. **Simplified Study Materials**: Providing concise and easy-to-understand study materials to help grasp the subject better.
2. **Tests**: Conducting tests to assess and track improvement in subject skills.
3. **Extra Classes**: Organizing additional classes focused on strengthening subject knowledge and addressing individual difficulties.
4. **Revision Tests**: Regularly conducting revision tests to reinforce learning and encourage consistent progress.
5. **Self-Study Assignments**: Assigning specific tasks that promote self-study and independent learning.
6. **Question Banks**: Distributing question banks with detailed solutions for practice and better preparation.

Programs for Advanced Learners:

1. **Seminars:**Conducting seminars to enhance their knowledge and skills.
2. **Group discussions**: Organizing group discussions to address their queries and boost motivation.
3. **A skill-based tests:** administering skill-based tests to assess and understand their competencies.
4. **Study materials:** Providing comprehensive study materials to ensure better understanding of subject-specific concepts.
5. **Distributing question banks:** Distributing question banks with detailed solutions to aid in exam preparation.

Unit Test for Identify the Slow Learners and Advanced Learners

YESHWANT MAHAVIDYALAYA, WARDHA

Sociology Department

Session - 2023 – 2024

Class : BA. I Sem.

Subject :- Sociology : An Introducation Of Sociological Concepts

Time : 45 Min **Mark : 20**

(मराठीमाध्यम)

1. खालिल प्रश्नांवर संक्षिप्त उत्तरे लिहा. **16**

अ)भौतिक व अभौतिक संस्कृती स्पष्ट करा.

ब)संस्कृती म्हणजे काय? संस्कृतीचे तीन वैशिष्टये सांगा.

किंवा

क) संस्कृतीचे घटकतत्वे स्पष्ट करा.

ड) व्यक्तीमत्व प्रभाव व वैयक्तिक वर्तन सांगा.

2. खालील प्रत्येक प्रश्नांवर संक्षिप्त उत्तरे लिहा. **04**

अ) लिंग असमानता.

ब) सामाजिक संरचनेची व्याख्या करा.

क) मुक्त स्तरीकरण.

ड) वर्ग म्हणजे काय?

YESHWANT MAHAVIDYALAYA, WARDHA

Sociology Department

Session - 2023 – 2024

Class : BA. I Sem.

Subject :- Sociology : An Introducation Of Sociological Concepts

ADVANCED AND SLOW LEARNER LIST

Sr.No.	Name of Student	MARKS / 20	ADVANCED	SLOW L.
1	AACHAL UTTAMRAO GUJARKAR	17	ADVANCED	
2	AAHANA JAVED SAYYAD	16	ADVANCED	
3	ACHAL ASHOKRAO PATANKAR	16	ADVANCED	
4	ADESH DIWAKAR WARTHE	13	ADVANCED	
5	ADITYA ANKUSH LINTPANE	14	ADVANCED	
6	AMIR BASHIRKHAN PATHAN	10	ADVANCED	
7	AMISHA RAJESH KHANDRE	8		SLOW
8	ANJALI NAMDEORAO WANKHEDE	12	ADVANCED	
9	ANSH RAJESH THAKARE	13	ADVANCED	
10	ANUJ KISHOR MASKE	17	ADVANCED	
11	ANUSHKA ARVIND LAMBAT	16	ADVANCED	
12	ARMAN IRFAN SHEIKH HABIB SHEIKH	13	ADVANCED	
13	ARPIT ANKUSHRAO CHOUDHARI	6		SLOW
14	ASHIQKHAN MAHASUDKHAN PATHAN	13	ADVANCED	
15	ASHLESHA SATISH INGOLE	15	ADVANCED	
16	ASHWIN SATYAPAL GANGWAR	17	ADVANCED	
17	ASHWINI PRADIP TALWEKAR	16	ADVANCED	
18	ASHWINI SURESH KHOBARE	16	ADVANCED	
19	AYUSH SHYAM BHUMBAR	13	ADVANCED	
20	BHAGYASHRI ANANTA LAKHE	14	ADVANCED	
21	BHUMIKA DEVIDAS KAPTE	10	ADVANCED	
22	BHUMIKA SACHINRAO NANDURKAR	8		SLOW
23	CHHABU MANOJ SATHAWANE	12	ADVANCED	
24	DEVIKA SUBHASHRAO SONKAR	13	ADVANCED	
25	DIPAK KAMLAKAR MASRAM	17	ADVANCED	
26	DIPANSHU HEMANT GAJBHIYE	16	ADVANCED	
27	DISHA VASANTRAO AHIRRAO	13	ADVANCED	
28	DIVYA RAHUL KINHEKAR	6		SLOW
29	DIVYA SUNILRAO BHAGAT	13	ADVANCED	
30	GAURAV RAJU KHEKARE	15	ADVANCED	
31	GAURI DHANANJAY TIPALE	17	ADVANCED	
32	GAURI HANUMANT CHAVHAN	16	ADVANCED	
33	GAYATRI PRAVIN BAWANKAR	16	ADVANCED	

34	HARSH RAJU DESHMUKH	13	ADVANCED	
35	HARSHAL ASHOK CHHAPEKAR	14	ADVANCED	
36	KAJAL RAM ATAKKAR	10	ADVANCED	
37	KALLYANI VILASRAO LIKHAR	8		SLOW
38	KARTIK SANJIT KHODE	12	ADVANCED	
39	KASHISH NARESH BALVIR	13	ADVANCED	
40	KIRAN KISHORRAO HARGE	17	ADVANCED	
41	KOMAL SUBHASHRAO PACHARE	16	ADVANCED	
42	LOKESH AVADHUT KAMDI	13	ADVANCED	
43	LUCKY ISHWAR UIKE	6		SLOW
44	MAHEK SUDHAKAR MANGAM	13	ADVANCED	
45	MANASI DNYANESHWAR MORE	15	ADVANCED	
46	MANTHAN GANESHRAO MAHAJAN	17	ADVANCED	
47	MAYURI GAJANANRAO BHONDAVE	16	ADVANCED	
48	MAYURI KISHOR KAPSE	16	ADVANCED	
49	NANDINI GOPALRAO BHONDE	13	ADVANCED	
50	NEHA KAILASH HATAGADE	14	ADVANCED	
51	NIKHIL GAJANAN SATAV	10	ADVANCED	
52	NIKHIL RAVINDRA KAILUKE	8		SLOW
53	PANKAJ MANOHARRAO MANIK	12	ADVANCED	
54	PAYAL DNYANESHWAR KANGALI	13	ADVANCED	
55	PAYAL GANGADHAR RAUT	17	ADVANCED	
56	PAYAL VISHNUJI SONKUSRE	16	ADVANCED	
57	POOJA PRAKASHRAO RAUT	13	ADVANCED	
58	PRAJAKTA VINAYAKRAO BHURE	6		SLOW
59	PRATHMESH GAJANAN LANDGE	13	ADVANCED	
60	PRATIKSHA VINOD ITWARE	15	ADVANCED	
61	PRATIKSHA VINOD NIMAJE	17	ADVANCED	
62	PRITAM RAJU PARDHAN	16	ADVANCED	
63	PRITI VINOD MANKAR	16	ADVANCED	
64	PRIYA MANOJ BHIOGADE	13	ADVANCED	
65	PUNAM PRABHAKAR CHANDEKAR	14	ADVANCED	
66	PURVA KESHAVRAO THAKARE	10	ADVANCED	
67	RADHIKA NITIN KSHIRSAGAR	8		SLOW
68	RAHUL ANKUSH TARALE	12	ADVANCED	
69	RAJANI NITARAM SHAHARE	13	ADVANCED	
70	RAJESHRI VASANTRAO ZADE	17	ADVANCED	
71	RASHMI DUDHARAM KAWALE	16	ADVANCED	
72	RASIKA GAJANAN KHANDALKAR	13	ADVANCED	
73	RITIKA GARIBDAS SONTAKKE	4		SLOW
74	ROHINI TUKARAM YELMULE	13	ADVANCED	
75	ROMIT KAWADU GALANDE	15	ADVANCED	

76	ROSHAN SUNIL LIDBE	17	ADVANCED	
77	RUNALI SANTOSH BADWAIK	16	ADVANCED	
78	RUTUJA MORESHWAR MARAPE	6		SLOW
79	RUTUJA SANDIPRAO BONDE	13	ADVANCED	
80	SADIYA ASHNOOR SHEIKH	14	ADVANCED	
81	SAHIL CHARAN BAWANE	10	ADVANCED	
82	SAHIL SAJID SHEIKH	5		SLOW
83	SAKSHI RAMESHRAO KAPTE	12	ADVANCED	
84	SALONI RAJU DEOTALE	13	ADVANCED	
85	SAMEER GAJANAN BATAMWAR	17	ADVANCED	
86	SAMIKSHA KISNAJI SONKUSRE	16	ADVANCED	
87	SAMIR SUBHASH SHENDRE	13	ADVANCED	
88	SAMYAK SANDIP NARAYANE	16	ADVANCED	
89	SANI BABARAO DRUGWAR	13	ADVANCED	
90	SANIYA DASHARATH TEMBHARE	15	ADVANCED	
91	SANIYA SHAMRAO DHOBE	18	ADVANCED	
92	SANJIWANI BHAURAO KAWADE	19	ADVANCED	
93	SAURABH DIPAK KHONDE	12	ADVANCED	
94	SAVITA MUNNA TEKAM	4		SLOW
95	SEEMA AMBADAS DHOKE	13	ADVANCED	
96	SHEKHAR SURYABHAN TUMSARE	15	ADVANCED	
97	SHITAL SAHEBRAO NEHARE	17	ADVANCED	
98	SHREYA SATISH DONGRE	16	ADVANCED	
99	SHRIYA SHANKARRAO KUMBHARE	16	ADVANCED	
100	SHWETA BALANAND DONGARE	13	ADVANCED	
101	SIMA NAGESHWAR PACHE	14	ADVANCED	
102	SIRAJ HANIF SHEIKH	10	ADVANCED	
103	SNEHA SHRAVAN DUBE	18	ADVANCED	
104	SONALI PUNDLIK BAWANE	12	ADVANCED	
105	SONU SHERU SHAHA	13	ADVANCED	
106	SUHANI ASHOK BHONGADE	17	ADVANCED	
107	SUHANI GAJANAN PADVEKAR	16	ADVANCED	
108	SUMIT GAJANAN DURATKAR	13	ADVANCED	
109	SWATI SUBHASH ATKARE	14	ADVANCED	
110	TAIMINA FIROJKHA PATHAN	13	ADVANCED	
111	TANU KISANAJI ZANZADE	15	ADVANCED	
112	TANUJA RAVINDRA REWATKAR	18	ADVANCED	
113	TEJASVINI PRASHANT AMBATKAR	19	ADVANCED	
114	TINA MADHUKAR KSHIRSAGAR	12	ADVANCED	
115	VAISHALI PRAKASHRAO THAKARE	16	ADVANCED	
116	VAISHNAVI PRAMOD YENDE	13	ADVANCED	
117	VAISHNAVI SANTOSHRAO SHIVARKAR	15	ADVANCED	

118	VAISHNAVI VINODRAO NIMSADE	17	ADVANCED	
119	VAISHNVI KISAN BARE	16	ADVANCED	
120	VANASHRI RAHUL KUMBHARE	16	ADVANCED	
121	VEDANT NARESHRAO SHEVADE	13	ADVANCED	
122	VIBHA KISHORRAO YEREKAR	14	ADVANCED	
123	VIKRAM SURESH DHOK	10	ADVANCED	
124	VISHAL DUDHRAM KAWALE	18	ADVANCED	
125	YASMIN HABIB SHAH	12	ADVANCED	
126	YOGESH BABARAO KAPTE	13	ADVANCED	
127	YOGINI GANGADHAR MORASKAR	17	ADVANCED	
128	AACHAL DHANRAJ DEVTALE	16	ADVANCED	
129	AACHAL KEVALDAS RANGARI	13	ADVANCED	
130	ABHAY DEVIDAS KUSRAM	16	ADVANCED	
131	ABHISHEK JAYRAM NANDANWAR	13	ADVANCED	
132	ACHAL MANOHAR BHOYAR	15	ADVANCED	
133	AKASH SANJAYRAO NARPACHE	18	ADVANCED	
134	AKSHAY DILIP CHAUKONE	19	ADVANCED	
135	AKSHAY VASANTRAO BHONDE	12	ADVANCED	
136	AMAN GANESH KATHANE	16	ADVANCED	
137	AMIT MUKESH TAMGADAGE	13	ADVANCED	
138	ANIKET HARIDAS MASRAM	15	ADVANCED	
139	ANIKET SANJAY PATLE	17	ADVANCED	
140	ANKIT SUNIL MASRAM	16	ADVANCED	
141	ANKITA SHRAVAN KAMDI	16	ADVANCED	
142	ANUJ KISHOR MASKE	13	ADVANCED	
143	ANUP UMESH TARALE	14	ADVANCED	
144	ANURADHA PRAWINRAO ZAPARAPURE	12	ADVANCED	
145	APARNA DHANARAJ KUND	8		SLOW
146	ASAVARI MAROTI SALAM	12	ADVANCED	
147	ATUL SUNIL CHOURE	13	ADVANCED	
148	AVINASH MURLIDHAR SHENDRE	17	ADVANCED	
149	BHAVANA ARVIND MOON	16	ADVANCED	
150	BHUSHAN RAJU KAMALE	13	ADVANCED	
151	CHAITANYA WAMAN NAGOSE	14	ADVANCED	
152	CHAITNYA VIKAS BORKAR	13	ADVANCED	
153	DIMPAL PRAKASH KOHAD	15	ADVANCED	
154	DINESH SUNILRAO BAWANE	18	ADVANCED	
155	DIVYANI ARVIND SAKHARKAR	19	ADVANCED	
156	DIVYANI PRAMOD SONTAKKE	12	ADVANCED	
157	DURGESH VINODRAO RAUT	13	ADVANCED	
158	GAURI NARAYAN SHENDE	13	ADVANCED	
159	HARSHAL GAJANAN CHIDAM	15	ADVANCED	

160	KALYANI DILIP KOHAD	17	ADVANCED	
161	KALYANI PRABHAKARRAO SHENDE	16	ADVANCED	
162	KARTIK SANJAYRAO CHANDANKHEDE	16	ADVANCED	
163	KAVITA RAJU CHAHARE	13	ADVANCED	
164	KHUSHABU ANANDRAO POYAM	14	ADVANCED	
165	KIRTIRAJ DNYANESHWAR AMBORE	10	ADVANCED	
166	KRISHNA VIKASRAO SHELKE	8		SLOW
167	KUNAL BABARAO CHAUDHARI	12	ADVANCED	
168	KUNAL BANDUJI SARATE	13	ADVANCED	
169	MOHINI DNYANESHWAR SHINGANDHUPE	17	ADVANCED	
170	NARESH MAFA MEHAR	16	ADVANCED	
171	NIDHI AJAYRAO ADE	13	ADVANCED	
172	OM MADHAVRAO DESHMUKH	6		SLOW
173	PANKAJ SANJAY MALHAR	13	ADVANCED	
174	PAVAN GAJANAN NARAD	15	ADVANCED	
175	PIYUSH GANPATRAO KOPARKAR	18	ADVANCED	
176	PRAJOD BANDU PATIL	19	ADVANCED	
177	PRAJWAL BANDUJI BANSOD	12	ADVANCED	
178	PRAJWAL JANRAO DEHARE	16	ADVANCED	
179	PRANALI DEVIDAS WADHAI	13	ADVANCED	
180	PRANAY GUNVANTRAO SIRSAM	15	ADVANCED	
181	PRANJALI SANJAY SATONE	17	ADVANCED	
182	PRATIK MANGAL THAKRE	16	ADVANCED	
183	PRATIK MAROTI NIKUDE	16	ADVANCED	
184	PRATIK RAGHAVENDRA TRIPATHI	13	ADVANCED	
185	PRATIK RASHTRAPAL TAMGADGE	14	ADVANCED	
186	PRATIK VIDYANAND BAWANE	10	ADVANCED	
187	PRITAM PRAMOD PANBUDE	18	ADVANCED	
188	PRITI BHAURAO BHANDAKAR	12	ADVANCED	
189	RAGHUVIR SANDIP PACHARE	13	ADVANCED	
190	RANI CHAKRADHAR KOLHE	17	ADVANCED	
191	REHAN FARUK ALI ALI	16	ADVANCED	
192	RENUKA DEVIDAS KUSRAM	13	ADVANCED	
193	RIJWANA RAJJAK SHEIKH	6	ADVANCED	
194	RITA GAJANAN KHODE	13	ADVANCED	
195	RITA SANTOSH BHONDE	15	ADVANCED	
196	RITESH UMESH MHAISKAR	18	ADVANCED	
197	RITIK RAJKUMAR RATHOD	19	ADVANCED	
198	ROSHANI SANTOSH PACHARE	12	ADVANCED	
199	RUCHIKA KISHOR UIKEY	16	ADVANCED	
200	RUSHIKESH RAVI PAWAR	13	ADVANCED	
201	SAGAR MANOHAR WAGHMARE	15	ADVANCED	

202	SAHIL KISHOR THAKARE	17	ADVANCED	
203	SAHIL MAHADEO THAKARE	16	ADVANCED	
204	SAHIL MANOJRAO AMBADARE	16	ADVANCED	
205	SAHIL SACHIN TARALE	13	ADVANCED	
206	SAHIL SHAMSHERKHA KHAN	14	ADVANCED	
207	SAKSHI RAJESH DEOGADE	10	ADVANCED	
208	SAKSHI VINOD RAUT	8		SLOW
209	SANKET RAJU PARISE	12	ADVANCED	
210	SANKET RAMDAS DHENGRE	13	ADVANCED	
211	SANKET SURESHRAO SHENDE	17	ADVANCED	
212	SAVITA VISHWANATH KAKAD	16	ADVANCED	
213	SEJAL ISHWAR UIKE	13	ADVANCED	
214	SHIVANI KISHOR KALMORE	6		SLOW
215	SHRUSHTI SANJAYRAO PISUDDE	13	ADVANCED	
216	SHRUTIK ARUN NEHARE	15	ADVANCED	
217	SHWETA BHUPESH PENDAM	18	ADVANCED	
218	SONU TUKARMJI KSHIRSAGAR	19	ADVANCED	
219	SUHANI ASHOK BHONGADE	12	ADVANCED	
220	SUJAL SANJAY RAMTEKE	16	ADVANCED	
221	SUJAL SUDHAKAR RANGARI	13	ADVANCED	
222	SULABH NARENDRA TALWEKAR	15	ADVANCED	
223	SURAJ DEVIDAS SHINDE	17	ADVANCED	
224	TANMAY SHALIK KALOKAR	16	ADVANCED	
225	TANUJA MADHUKAR PUSAM	16	ADVANCED	
226	TANVI RATISH SAWAI	13	ADVANCED	
227	TEJASWINI SHYAM KHERADE	14	ADVANCED	
228	TEJASWINI SURESHRAO BAWANE	10	ADVANCED	
229	TINKAL VITTHALRAO DESHMUKH	18	ADVANCED	
230	TUSHAR BHIMRAO UIKEY	12	ADVANCED	
231	VAISHNAVI VISHWAS PURI	13	ADVANCED	
232	VEDANT PANDURANG WANJARI	17	ADVANCED	
233	VEDANT VILAS CHALKE	16	ADVANCED	
234	VIJAY DNYANESHWAR GEDAM	13	ADVANCED	
235	VISHAKHA GAJANAN KUMARE	16	ADVANCED	
236	VISHAL DILIP MOHOD	13	ADVANCED	
237	VISHAL GULABRAO WATGURE	15	ADVANCED	
238	VISHAL JANARDAN SATPUTE	18	ADVANCED	
239	VRUSHALI MANOJRAO MOHADURE	19	ADVANCED	
240	YOGESH VASANTRAO NANNE	12	ADVANCED	

B.A I SEM SLOW LEARNER LIST

Sr.No.	Name of Student	MARKS / 20	SLOW L.
1	AMISHA RAJESH KHANDRE	8	SLOW
2	ARPIT ANKUSHRAO CHOUDHARI	6	SLOW
3	BHUMIKA SACHINRAO NANDURKAR	8	SLOW
4	DIVYA RAHUL KINHEKAR	6	SLOW
5	KALLYANI VILASRAO LIKHAR	8	SLOW
6	LUCKY ISHWAR UIKE	6	SLOW
7	NIKHIL RAVINDRA KAILUKE	8	SLOW
8	PRAJAKTA VINAYAKRAO BHURE	6	SLOW
9	RADHIKA NITIN KSHIRSAGAR	8	SLOW
10	RITIKA GARIBDAS SONTAKKE	4	SLOW
11	RUTUJA MORESHWAR MARAPE	6	SLOW
12	SAHIL SAJID SHEIKH	5	SLOW
13	SAVITA MUNNA TEKAM	4	SLOW
14	APARNA DHANARAJ KUND	8	SLOW
15	KRISHNA VIKASRAO SHELKE	8	SLOW
16	OM MADHAVRAO DESHMUKH	6	SLOW
17	SAKSHI VINOD RAUT	8	SLOW
18	SHIVANI KISHOR KALMORE	6	SLOW

छायाचित्र :

Bachelor of Art (BA) Fourth Semester

Human Geometry

Test Paper

Time1 Hours Maximum Mar

1. All questions are compulsory
2. All questions carry equal marks.
3. credit will be given to suitable Maps, sketches, and diagram
4. Use of stencils is allowed

मराठी माध्यम

1) मानवी भूगोल म्हणजे काय मानवी भूगोलाची व्याप्ती व स्वरूप स्पष्ट करा ? [1

किंवा

मानवी वंशाची व्याख्या सांगून मानवी वंशाच्या वर्गीकरनाचे आधार स्पष्ट करा ?

3) थोडक्यात उत्तरे लिहा [1

१) टिपा लिहा : कृषी भूगोल

२) भारतातील मानवी वंशाचे वर्गीकरण करा

३) 'वनसंकलन' प्राथमिक आर्थिक क्रिया स्पष्ट करा?

४) एस्कीमोचे सध्याचे जीवन स्पष्ट करा ?

GPS Map Camera
Wardha, Maharashtra, India
YESHWANT MAHVIDYALAYA, WARDHA PJV7+MXJ, MIDC, Wardha, Maharashtra 442001, India
Lat 20.744135°
Long 78.61459°
27/03/24 10:03 AM GMT +05:30
Google

GPS Map Camera
Wardha, Maharashtra, India
YESHWANT MAHVIDYALAYA, WARDHA PJV7+MXJ, MIDC, Wardha, Maharashtra 442001, India
Lat 20.744135°
Long 78.61459°
27/03/24 10:04 AM GMT +05:30
Google

YESHWANT MAHAVIDYALAYA, WARHDA

DEPARTMENT OF GEOGRAPHY

Advanced Learner

2023-24

Test Exam With Marks

Sr. No.	Student Name	Marks (20)
1	Trupti H. Karve	17
2	Shubhangi B. Durve	16
3	Sarita S. Zade	17
4	Arti J. Surjuse	15
5	Nikita S. Moon	18
6	Payal P. Wagh	17
7	Nidhi S. Tumdam	17
8	Pranjali P. Takwekar	16
9	Pallavi N. Yadav	17
10	Saurabh O. Raut	17
11	Samiksha R. Bhonde	17
12	Soni H. Durge	16
13	Ashwini M. Warthi	18
14	Apeksha N. Kamble	17
15	Bhavika M. Bagde	16
16	Kunal K. Yengde	16
17	Vedant R. Timande	15
18	Achal S. Bobade	17
19	Pallavi D. Tipale	17
20	Gayatri G. Thaware	17
21	Sejal R. Borkar	15
22	Divanshu C. Raut	18
23	Harshal V. Kursange	16

YESHWANT MAHAVIDYALAYA, WARHDA
DEPARTMENT OF GEOGRAPHY
Slow Learner
2023-24

Test Exam With Marks

Sr. No.	Student Name	Marks (20)
1	AnuDamodharGhuge	8
2	ArpitaNareshraoPohane	9
3	KirtiRajuBhagat	9
4	MangalaSanaySayankar	8
5	PrachiSatish Moon	9
6	SakshiPadmakarKakade	9
7	Trupti Hanuman Karde	8
8	VipashanaDayaramBhasme	9
9	AmanRajuPayghan	9
10	MangeshBajrangShende	7
11	Om HemantKose	8
12	Om OmkarZore	9
13	Prathmesh Dinesh Kalbande	8
14	RohanDinkarGhubade	9
15	SaurabhGajananGawali	9
16	SwayamdeepSubhashraoTamgadge	9
17	TusharRamkrushnaBokade	8
18	UdaySatishraoRaut	8
19	VaibhavVijyKhursane	8
20	VikramadityaRajuChunarkar	7

यशवंत महाविद्यालय,वर्धा

संगीत विभाग

वर्ग :बी..ए. १ सेमिस्टर

शैक्षणिक सत्र २०२३—२४

विषय — संगीत

पेपर

Time : 45 Min **Mark : 20**

(मराठी माध्यम)

1. खालील प्रश्नांवर सविस्तर उत्तरे लिहा. **20**

अ) गणितीय विभाजना नुसार उत्पन्न झालेले ७२ थाट.

ब) वाद्य—वर्गीकरणाविषयी लिहून तबल्याची माहितीलिहा.

किंवा

क) पं. विष्णु नारायण भातखंडे चरित्र लिहा.

ड) संगीताचा उगम, विकास, व्याख्यालिहा.

छायाचित्र :

Latitude: 20.744344
Longitude: 78.615516
Elevation: 290.63±8 m
Accuracy: 9.4 m
Time: 19-10-2023 09:59
Note: Unit Test, B.A. 1st Semester , Dept. of Music, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha
Powered by NoteCam

Latitude: 20.744344
Longitude: 78.615516
Elevation: 290.63±8 m
Accuracy: 9.4 m
Time: 19-10-2023 09:59
Note: Unit Test, B.A. 1st Semester , Dept. of Music, Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha
Powered by NoteCam

YESHWANT MAHAVIDYALAYA, WARDHA

Music Department

Session - 2023 – 2024

Class : BA. I Sem.

Subject :- Music : Indian Music

ADVANCED LEARNERS LIST

Sr.No.	Name of Student	MARKS / 20	ADVANCED
1	SAMYAK SANDIP NARAYANE	17	ADVANCED
2	ASHIQKHAN MAHASUDKHAN PATHAN	17	ADVANCED
3	ROMIT KAWADU GALANDE	18	ADVANCED
4	GAYATRI PRAVIN BAWANKAR	18	ADVANCED
5	TAIMINA FIROJKHA PATHAN	17	ADVANCED
6	TEJASVINI PRASHANT AMBATKAR	17	ADVANCED
7	VAISHNAVI SHANTOSHRAO SHIVARKAR	19	ADVANCED
8	SULABH NARENDRA TALWEKAR	19	ADVANCED
9	PRIYANKA ANIRUDDHA DVIVEDI	18	ADVANCED
10	KALASH CHANDRA PRADHAN	17	ADVANCED
11	ACHAL ASHOKRAO PATANKAR	17	ADVANCED
12	DIVYA RAHUL KINHEKAR	18	ADVANCED
13	KOMAL SUBHASHRAO PACHARE	18	ADVANCED
14	PRITI BHAURAO BHANDAKAR	18	ADVANCED
15	RITA GAJANAN KHODE	19	ADVANCED
16	SALONI RAJU DEOTALE	19	ADVANCED
17	KARTIK SANJIT KHODE	18	ADVANCED

SLOW LEARNERS LIST

Sr.No.	Name of Student	MARKS / 20	SLOW L.
1	NIKHIL RAVINDRA KAILUKE	8	SLOW
2	PRITAM RAJU PARDHAN	6	SLOW
3	RITESH UMESH MHAISKAR	8	SLOW

यशवंत महाविद्यालय,वर्धा

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha
Department of Home Economics
Slow & Advance Learners (UNIT TEST)
Question Paper

Subject – Home Economics **DATE - 25/09/2023**
Max Marks: 20 **Time: 30 Min**

सूचना- सर्व प्रश्न सोडविणे अनिवार्य आहे .

I) **विस्तृत चर्चा करा.**

1. प्रमाण व प्राधान्य या कलेच्या तत्वांबाबत सविस्तर लिहा. 04
2. पुष्परचनेच्या प्रकारांबाबत लिहा.04
3. फर्नीचर चे प्रकार व त्यांची काळजी बाबत सविस्तर लिहा. 04
4. कलेचे मूलघटक लिहा. कोणत्याही चार मूलघटकांविषयी सविस्तर लिहा. 04
5. कौटुंबिक अंदाजपत्रकाची परिभाषा लिहून कौटुंबिक अंदाजपत्रकाचे प्रकार. 04

विद्यार्थी TESTEXAM सोडवितांना

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha
Department of Home Economics
Slow &Advanced Learners
Session 2023-24

Identification Of Slow&Advanced Learners: Student learning levels are evaluated based on a range of factors, including first-unit test scores conducted on 25/09/2023, previous academic performance, and personal interactions.

List Of Slow&Advanced Learners

Sr. No.	Name Of Students	Previous Internal Exam. Marks (Out Of 20Marks)
1	AACHAL UTTAMRAO GUJARKAR	18
2	AAHANA JAVED SAYYAD	18
3.	AMISHA RAJESH KHANDRE	20
4.	ANUSHKA ARVIND LAMBAT	18
5.	ASHWINI PRADIP TALWEKAR	20
6.	CHHABU MANOJ SATHAWANE	18
7.	PRAJAKTA VINAYAKRAO BHURE	20
8	PRATIKSHA VINOD ITWARE	20
9	PUNAM PRABHAKAR CHANDEKAR	20
10	PURVA KESHAVRAO THAKARE	18
11	RAJESHRI VASANTRAO ZADE	20
12	RITA SANTOSH BHONDE	18
13	RUTUJA SANDIPRAO BONDE	18
14	SAKSHI RAJESH DEOGADE	18
15	SAMIKSHA KISNAJI SONKUSRE	18
16	SANJIWANI BHAURAO KAWADE	16
17	SEEMA AMBADAS DHOKE	18
18	TANUJA RAVINDRA REWATKAR	18
19	VAISHNAVI PURUSHOTTAM SHIVARKAR	18
20	VAISHNAVI VINODRAO NIMSADE	18
21	VIBHA KISHORRAO YEREKAR	16
22	YASMIN HABIB SHAH	16
23	BHAGYASHRI ANANTA LAKHE	04
24	DIVYANI ARVIND SAKHARKAR	07
25	KAJAL RAM ATAKKAR	05
26	KALLYANI VILASRAO LIKHAR	06
27	KIRAN KISHORRAO HARGE	06
28	KUNAL RAJU LUCHE	09
29	PAYAL GANGADHAR RAUT	04
30	PRATIKSHA VINOD NIMAJE	05
31	PRITI VINOD MANKAR	07
32	RAJANI NITARAM SHAHARE	05
33	RASHMI DUDHARAM KAWALE	04
34	RITIKA GARIBDAS SONTAKKE	06
35	ROHINI TUKARAM YELMULE	06
36	SAVITA MUNNA TEKAM	05
37	SHREYA SATISH DONGRE	04
38	SHWETA BALANAND DONGARE	07

39	SIMRAN TABBASUM NASIBKHAN PATHAN	09
40	VAISHALI PRAKASHRAO THAKARE	04
41	VAISHNVI KISAN BARE	05
42	VANASHRI RAHUL KUMBHARE	07

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Unit Test

B. A. I Sem

Subject – Marathi

वेळ ३० मिनिटे) (एकूण गुण २०

खालील सर्व प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

१. व्यावहारिक मराठीच्या अभ्यासक्रमाची गरज का भासली?

२. पारंपरिक अभ्यासक्रम म्हणजे काय?

३. संवाद म्हणजे काय?

४. जे. कृष्णमूर्ती यांच्या मते संवाद कसा घडतो?

५. मराठीची अभ्यासक्षेत्रे कोणकोणती आहेत ते सांगा.

List of Advanced Learners

Sr.No	Class	Student Name	Marks
1	B.A. - 1	SHITAL SAHEBRAO NEHARE	14
2	B.A. - 1	VAISHNAVI PRAMOD YENDE	15
3	B.A. - 1	KIRTIRAJ DNYANESHWAR AMBORE	14
4	B.A. - 1	RUTUJA SANJAYRAO SAPKAL	16
5	B.A. - 1	MAHEK SUDHAKAR MANGAM	14
6	B.A. - 1	SWATI SANTOSHRAO ADHAV	15
7	B.A. - 1	SAGAR HARICHANDRA GHUSE	16
8	B.A. - 1	ARMAN IRFAN SHEIKH HABIB SHEIKH	16
9	B.A. - 1	DIVYA RAJU BHAGAT	15
10	B.A. - 1	DINESH SUNILRAO BAWANE	14
11	B.A. - 1	ROSHANI SANTOSH PACHARE	13
12	B.A. - 1	SUJATA SURYAKANT RATHOD	14
13	B.A. - 1	SURAJ DEVIDAS SHINDE	15
14	B.A. - 1	TEJASVINI PRASHANT AMBATKAR	16
15	B.A. - 1	VEDANT VILAS CHALKE	15
16	B.A. - 1	RUSHIKESH SUNIL BAWANE	16
17	B.A. - 1	RAKSHA RAJU AWAJEKAR	14
18	B.A. - 1	AACHAL KEVALDAS RANGARI	15
19	B.A. - 1	PRATIK RAGHAVENDRA TRIPATHI	16
20	B.A. - 1	NAMRATA LAXMAN GADHAVE	14
21	B.A. - 1	CHAITNYA VIKAS BORKAR	13
22	B.A. - 1	PAYAL GANGADHAR RAUT	16
23	B.A. - 1	TUSHAR BHIMRAO UIKEY	17
24	B.A. - 1	SOHEL YUSUF SHEKH	15
25	B.A. - 1	AKSHAY DILIP CHAUKONE	14
26	B.A. - 1	RUSHIKESH RAVI PAWAR	15
27	B.A. - 1	NIKHIL RAVINDRA KAILUKE	15
28	B.A. - 1	GAYATRI PRAVIN BAWANKAR	15
29	B.A. - 1	PRAJWAL JANRAO DEHARE	15
30	B.A. - 1	DIKSHA NARAYAN VAITAGE	15
31	B.A. - 1	VAISHNAVI HIMMATRAO SELOKAR	14
32	B.A. - 1	PRATIKSHA SHESHRAO ATRAM	15
33	B.A. - 1	SUHANI SURESH DHAKANE	15
34	B.A. - 1	PRAJWAL PADMAKAR DHAGE	14
35	B.A. - 1	DIVYA VISHWESHWAR TEKAM	13
36	B.A. - 1	PRACHI ASHOK SURJUSE	16
37	B.A. - 1	KARAN SHAHUJI DATE	15
38	B.A. - 1	ABHISHEK JAYRAM NANDANWAR	14
39	B.A. - 1	VISHAL DILIP MOHOD	15
40	B.A. - 1	SIDDHI ANILRAO BHOYAR	15
41	B.A. - 1	AKSHAY VASANTRAO BHONDE	14
42	B.A. - 1	MANSI JIVAN WASAKE	14
43	B.A. - 1	YOGINI GANGADHAR MORASKAR	15

44	B.A. - 1	KOMAL GAJANAN WARHADE	17
45	B.A. - 1	VAISHNAVI SHYAM PATWA	16
46	B.A. - 1	RANI PUNDLIK RAUT	15
47	B.A. - 1	MAYURI RAVI SOYAM	15
48	B.A. - 1	KALLYANI VILASRAO LIKHAR	15
49	B.A. - 1	TEJASWINI SHYAM KHERADE	14
50	B.A. - 1	ASHLESHA SATISH INGOLE	14
51	B.A. - 1	VIJAY DASHRATH MANKAR	13
52	B.A. - 1	PRAJOD BANDU PATIL	15
53	B.A. - 1	SONU SHERU SHAHA	14
54	B.A. - 1	SAHIL AMBADAS PARTEKI	17
55	B.A. - 1	ROMIT KAWADU GALANDE	16
56	B.A. - 1	GAURAV NILESH JADHAV	15
57	B.A. - 1	RAJESHRI VASANTRAO ZADE	15
58	B.A. - 1	TANU KISANAJI ZANZADE	14
59	B.A. - 1	ANURADHA RAJESH UBHAD	14
60	B.A. - 1	MAYURI GAJANANRAO BHONDAVE	15
61	B.A. - 1	GAURI HANUMANT CHAVHAN	16
62	B.A. - 1	BHUMIKA DEVIDAS KAPTE	15
63	B.A. - 1	HIMANSHU SANJAYRAO BENDE	14
64	B.A. - 1	ASAVARI MAROTI SALAM	14
65	B.A. - 1	AACHAL UTTAMRAO GUJARKAR	13
66	B.A. - 1	PAYAL VINOD DESHMUKH	14
67	B.A. - 1	PALLAVI VINOD DESHMUKH	14
68	B.A. - 1	MEENA AMBADAS BAWANE	15
69	B.A. - 1	JONSIN BABLU BASHIR PATHAN	13
70	B.A. - 1	PRITI VALMIK THAKARE	16

List of Slow Learners

Sr.No	Class	Student Name	Marks
1	B.A. - 1	PRITI VALMIK THAKARE	9
2	B.A. - 1	ABHAY DEVIDAS KUSRAM	8
3	B.A. - 1	RENUKA DEVIDAS KUSRAM	7
4	B.A. - 1	BHUSHAN RAJU KAMALE	9
5	B.A. - 1	TAIMINA FIROJKHA PATHAN	7
6	B.A. - 1	KOMAL NILKANTH UIKE	8
7	B.A. - 1	KALYANI DILIP KOHAD	9
8	B.A. - 1	VIBHA KISHORRAO YEREKAR	9
9	B.A. - 1	MAYURI KISHOR KAPSE	9
10	B.A. - 1	NAYAN SHAMRAO RATHOD	9
11	B.A. - 1	NAKUL JANRAO PARACHI	9
12	B.A. - 1	ABHAY SUNIL SINDHURKAR	9

Hindi Department Session – 2023-24
B.A. I Semester

A test was conducted for B.A. I Hindi medium students to identify the slow learner and advanced on 13/08/2023.

Time : 30 Minites
Marks: 20

....
....

1. **प्राचीनभारतीय आर्यभाषाकिसनामसेजानीजातीहै।**
   अ) ऋगवेदी   ब) वैदिकसंस्कृत   क) प्राकृत ड) हिंदी
2. **आरंभमें 'हिंदी' शब्दकाप्रयोगकिनदोभाषाओं के लिए होताथा।**
   अ) हिंदी–उर्दू   ब) हिंदी–मराठी   क) हिंदी–फारसी ड) हिंदी–संस्कृत
3. **अंग्रेजी के प्रभाव के कारण एक नए स्वरकाआगमनहुआहै।**
   अ) सॉ ब) लॉ क) कॉ   ड) ऑ
4. **राहुलसांकृत्यायन ने खडीबोलीकुरूक्षेत्र की होने के कारणउसेदूसराक्यानामदियाहै।**
   अ) बघेलीब) कौरवी   क) कन्नौजी   ड) कॉगडी
5. **राष्ट्र काप्रतिनिधित्वकरनेवालीभाषाकहलातीहै।**
   अ) राष्ट्रभाषा   ब) राजभाषा   क) मातृभाषा   ड) संपर्कभाषा
6. **किसअनुच्छेद के अंतर्गतसंघ की राजभाषादेवनागरीलिपिमेंलिखीहिंदीहोगी।**
   अ) अनुच्छेद 340   ब) अनुच्छेद 301   क) अनुच्छेद 343 ड) अनुच्छेद 350
7. **तत्सम् शब्दबताइए।**
   अ) आग   ब) अस्त   क) आसरा   ड) ऑख
8. **हिंदीमेंआगतजापानी शब्दबताइए।**
   अ) चाय ब) लीची   क) डिग्री   ड) जूडो
9. **'नाट्यशास्त्र' मेंभरतमुनि ने किसेप्रमुख मानाथा।**

अ) रस ब) संधि   क) छंद   ड) ध्वनि

10. **हिंदीमें शब्द शक्तिकितनेप्रकारकीहोतीहै।**

अ) चार ब) पॉच   क) दो   ड) तीन

11. वर्णो के समूहकोक्याकहतेहै।

अ) संयुक्त शब्द ब) समूह शब्द क) वर्णमाला ड) शब्दमाला

12. समासकितनेप्रकार के होतेहै।

अ) छह ब) पॉच क) सात ड) चार

13. नीलकंठकौन–सासमासहै।

अ) कर्मधारय ब) बहुव्रीहि क) अव्ययीभाव ड) तत्पुरूष

14. 'सुर्योदय' कासहीसंधि–विच्छेदक्याहै।

अ) सूर्यो + दय ब) सूर्ये + उदय क) सूर्य + उदय ड) इनमेंसेकोई नही

15. शुध्द वर्तनीवाला शब्दकौन–साहै।

अ) सचिदानन्द ब) सच्चिदानन्द क) सचतानन्द ड) सच्छीदानंद

16. श्रृंगाररसकास्थायीभावक्याहै।

अ) शोक ब) रति क) उत्साह ड) हास

17. समुद्रमंथनकरना-काअर्थहै।

अ) घोरतपकरना ब) दृढप्रतिज्ञाकरना क) उद्देश्य कोप्राप्तकरना ड) कठोरपरिश्रमकरना

18. हिंदीकोभारतकीराजभाषा के रूप में कब स्वीकारकियागया।

अ) 14 नवम्बर 1949 ब) 14 सितम्बर 1949 क) 14 जनवरी 1950 ड) 14 अगस्त 1950

19. जिसरचनामेंमात्रा एववंर्गोपरविशेष ध्यान रखनापडताहै,उसेकहतेहै।

अ)अलंकार ब) रस क) छंद ड) संधि

20. कपीशमेंप्रयुक्तसंधि कानामहै।

अ) वृध्दि संधि ब)विसर्ग संधि क) व्यंजनसंधि ड) दीर्घसंधि

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha
Advanced Learner Students List

Advance Learner: 11 Marks and above

Slow Learner : less than 10 Marks

Sr. No.	Roll No.	Students Name	Exam. Score	Learner
1.	YMHM - 1	AFEERA SALIM PATHAN	18	Advance Learner
2.	YMHM - 2	AKASH MAHESH PRAJAPATI	16	Advance Learner
3.	YMHM - 3	ALTAF JAMIL SHEIKH	15	Advance Learner
4.	YMHM - 4	ANISHA HARIBHAU PISDURKAR	17	Advance Learner
5.	YMHM - 5	ANJALI DILIP MURAI	11	Advance Learner
6.	YMHM - 6	ANSHU RAJU JAISWAL	16	Advance Learner
7.	YMHM - 7	BERTILA JOHAN KANDAIBOUR	19	Advance Learner
8.	YMHM - 9	HARSHITA GAJENDRA RAJPUT	16	Advance Learner
9.	YMHM - 10	KALASH CHANDRA PRADHAN	12	Advance Learner
10.	YMHM - 12	MALEHA YUNUS KHAN	18	Advance Learner
11.	YMHM - 13	MEHVISH PARVEEN AJAZ KHAN	15	Advance Learner
12.	YMHM - 16	NAQIYAH ABDULHUSAIN RAIPURWALA	15	Advance Learner
13.	YMHM - 17	PRINCE RAGHVENDRA TRIPATHI	17	Advance Learner
14.	YMHM - 18	PRIYANKA ANIRUDDHA DVIVEDI	19	Advance Learner
15.	YMHM - 19	RAJNANDINI RAMPRASAD TIWARI	12	Advance Learner
16.	YMHM - 20	SABAHAT ABID ALI	11	Advance Learner
17.	YMHM - 21	SAHIBANAAZ MOHAMMAD FAROOQUE	17	Advance Learner
18.	YMHM - 22	SAIMA PARVEEN ZAHEER SHEIKH	16	Advance Learner
19.	YMHM - 23	SANIYATABBASUM RIGJWAN SHAH	16	Advance Learner
20.	YMHM - 24	SHAHID KALEEM SAYYAD	18	Advance Learner
21.	YMHM - 26	SHALOMITH SURYAKANT SALVE	15	Advance Learner
22.	YMHM - 27	SHEIKH SOHIL SHEIKH NABI SHEIKH	12	Advance Learner
23.	YMHM - 29	UBAID IFTEKHAR BAIG	11	Advance Learner
24.	YMHM - 30	VAISHNAVI SHYAM PATWA	17	Advance Learner
25.	YMHM - 32	ZOYA AJAZ SAYYAD	15	Advance Learner

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha
Hindi Department Session – 2023-24
Slow Learner Students List

Advance Learner: 12 Marks and above

Slow Learner : less than 10 Marks

Sr. No.	Roll No.	Students Name	Exam. Score	Learner
1.	YMHM - 8	BHUMIKA SHRAVIN CHANDORIYA	10	Slow Learner
2.	YMHM - 11	MAHEK ANJUM KALAM KHAN PATHAN	10	Slow Learner
3.	YMHM - 14	MUKESH ISHWAR FATE	09	Slow Learner
4.	YMHM - 15	NAGOSE SHANTANU PRASHANT	10	Slow Learner
5.	YMHM - 25	SHAIKH AWAIZ SHAIKH FAREED SHAIKH	08	Slow Learner
6.	YMHM - 28	SUFIYAN SALIM MOHAMMAD	09	Slow Learner
7.	YMHM - 31	VIJAY DASHRATH MANKAR	09	Slow Learner

यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

बी.एस.सी. गृहविज्ञान

भाग-१

UNIT TEST I DATE : 21-09-2023

प्र.१ : भौतिक राशीच्या मापनाच्या आवश्यकतेचे स्पष्टीकरण करा? 4M

प्र.२ : भौतिकशास्त्रातील एकक पद्धतीचे सविस्तर वर्णन करा? 4M

प्र.३: आदिश व सदिश राशीच्या संकल्पना स्पष्ट करून दोन उदाहरणे दया? 4M

प्र.४: मुलभूत आणि सदिश राशीची व्याख्या उदाहरणासह स्पष्ट करा? 4M

प्र.५: लघुत्तम मापाची संकल्पना स्पष्ट करा? 2M

प्र.६: सार्थक अंक म्हणजे काय? सार्थक अंक ठरविण्याचे दोन नियम लिहा? 2M

Yeshwant Mahavidyalya, Wardha

B.Sc.Sem.I

Applied Physics and Basic Computer-I

UNIT TEST-I

Date : 21-09-2023

Q.1 Explain the concept of scalar quantity and vector quantity with two suitable examples of each. 4

Q.2 Write the main features of FPS, CGS, MKS and SI system of units.4

Q.3 Define physics and explain the need of Physics in day to day life.4

Q.4 Explain the concept of least count of a measuring instrument. 2

Q.5 Define Significant Figures. 2

Q.6 Explain Basic and Physical quantities with suitable example.4

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha		
Internal Quality Assurance Cell (IQAC)		
Session:2023-24		
Name of Department: Home Science		
Name of Subject-Applied Physics & Basic Computer-I		
TEST TO IDENTIFY SLOW AND ADVANCED LEARNER		
Class:B.Sc. Sem I		
List of slow learner		
Sr. No.	Name Of Students	Marks 20
1	Anisha Subhash Mangam	09
2	Pranjali Siddharth Kamble	08
3	Pratiksha kmalakar Rangari	09
4	Shirinkausar Shamsherkha Pathan	08

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Session:2023-24

Name of Department: Home Science

Name of Subject-Applied Physics and Basic Computer-I

TEST TO IDENTIFY SLOW AND ADVANCED LEARNER

Class:B.Sc. Sem I

list of advance learner

Sr. No.	Name Of Students	Marks 20
1	Aachal Avinash Satpute	18
2	Apeksha Bhumeshwar Raut	15
3	Arpita Amrapal Moon	13
4	Bhavika Kalidasji Gedam	16
5	Bhumika Ramesh Kannake	13
6	Bhumika Ravindra Jamunkar	18
7	Divya Gajanan Narnavare	16
8	Durga Kalyan Zarbade	16
9	Harsha Subhash Pokale	16
10	Kajal Santosh Nandurkar	18
11	Khushi Amod Shinde	14
12	Khushi Vitthalrao Pohekar	14
13	Maheshwari Rajendra Zade	16
14	Mayuri Pravin Shende	14
15	Mayuri Ramesh Hagwane	18
16	Monali Ashokrao Belkhode	17
17	Nandini Manohar Mankar	15
18	Palak Eknath Kotrange	17
19	Pallavi Rajendra Raut	16

20	Payal Yadavrao Shende	14
21	Prachi Sharadrao Wadhve	15
22	Pratiksha Mahendra Thombre	14
23	Pratiksha Premdas Bhuse	17
24	Ravina Sanjay Yesankar	15
25	Renuka ShankarSatone	18
26	Ritika Arun Tapre	18
27	Riya Gajanan Mohekar	17
28	Rushali Sunil Girde	11
29	Samiksa Digambar Mate	19
30	Sanika Vitthal Timande	16
31	Shamal Rajesh Khadatkar	12
32	Shravani Vitthal Bhoyar	17
33	Shreya Anil Lokhande	16
34	Shryanaz Minhajuddin Sheikh	14
35	Shubhangi Eknath Bhagat	15
36	Suhani Lileshwar Pise	14
37	Tanisha Vitthalrao Waghmare	17
38	Tanu Pradiprao Dhobe	15
39	Tanuja Bhaskar Ladhe	18
40	Tanushree Narayan Nehare	18
41	Vaishnavi Rajesh Mohamare	17
42	Vaishnavi S.Madavi	11
43	Vaishnavi Subhashrao Mohekar	17
44	Vishakha Duryodhan Kothale	16
45	Payal Divichand Choudhari	14

46	Payal Shankarrao Ikhar	15
47	Komal Raju Dethe	14
48	Shraddha Pradip Kadu	17
49	Ankita Rameshrao Pawar	15
50	Alfiya Amjad Ali	18
Name of Teacher-Dr.A.M.Chaudhari		

YESHWANT MAHAVIDYALAYA, WARDHA

DEPARTMENT OF HOME SCIENCE

B. Sc. Home Science SEMESTER I

SUBJECT: BASIC CHEMISTRY - I

TEST TO IDENTIFY SLOW AND ADVANCED LEARNER

TIME: 1 Hr

MM20

प्र.1घरगुती उपयोगासाठी पाण्याचे शुद्धीकरण कसे करतात? 6

प्र.1घरेलू उपयोग के लिए पानी को कैसे शुद्ध किया जाता हैं?

Q.1How is water purified for domestic purposes?

प्र-2जड पाणी घरगुती उपयोगासाठी वापरण्याचे तोटे लिहा 6

प्र-2घरेलू उद्देश्योंके लिए कठोर जलके उपयोगके क्या नुकसान हैं?

Q.2What are the disadvantages of hard water use for domestic purposes?

प्र.3सम्मीश्रची व्याख्या लिहा.सम्मीश्र तयार करण्याचे उद्देश्य लिहा. 6

प्र.3मिश्र धातुको परिभाषित करें।मिश्रधातु बनाने का उद्देश्य क्या है?

Q.3 Define an Alloy. What is the purpose for making an alloy?

प्र.4टिपण लिहा-स्टेनलेसस्टील/ स्टेनलेसस्टीलपरनोट्सलिखें / Write Notes on Stainless Steel . 2

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Session:2023-24

Name of Department: Home Science

Name of Subject-BASIC CHEMISTRY- I

TEST TO IDENTIFY SLOW AND ADVANCED LEARNER

Class:B.Sc.(Home Science) Sem I

list of slow learner

Sr. No.	Name Of Students	Marks 20
1	Arpita Amrapal Moon	9
2	Divya Gajanan Narnavare	7
3	Harsha Subhash Pokale	8
4	Samiksa Digambar Mate	8
5	Sanika Vitthal Timande	9
6	Vaishnavi Subhashrao Mohekar	9

Name Of Teacher: Dr .Y.G.Thakre

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha		
Internal Quality Assurance Cell (IQAC)		
Session:2023-24		
Name of Department: Home Science		
Name of Subject-BASIC CHEMISTRY- I		
TEST TO IDENTIFY SLOW AND ADVANCED LEARNER		
Class:B.Sc.(Home Science) Sem I		Previous internal exam marks,50%(Out of 20)
list of advance learner		
Sr. No.	Name Of Students	Marks 20
1	Aachal Avinash Satpute	16
2	Apeksha Bhumeshwar Raut	17
3	Bhavika Kalidasji Gedam	17
4	Bhumika Ramesh Kannake	12
5	Kajal Santosh Nandurkar	14
6	Khushi Amod Shinde	18
7	Maheshwari Rajendra Zade	17
8	Monali Ashokrao Belkhode	15
9	Pallavi Rajendra Raut	18
10	Pranjali Siddharth Kamble	12
11	Pratiksha kmalakar Rangari	13
12	Ravina Sanjay Yesankar	18
13	Renuka ShankarSatone	15
14	Riya Gajanan Mohekar	19
15	Rushali Sunil Girde	16
16	Shamal Rajesh Khadatkar	12
17	Shirinkausar Shamsherkha Pathan	16
18	Shreya Anil Lokhande	17
19	Shryanaz Minhajuddin Sheikh	19

20	Shubhangi Eknath Bhagat	20
21	Suhani Lileshwar Pise	17
22	Tanisha Vitthalrao Waghmare	19
23	Tanu Pradiprao Dhobe	10
24	Vishakha Duryodhan Kothale	12
25	Payal Divichand Choudhari	15
26	Payal Shankarrao Ikhar	12
27	Komal Raju Dethe	16
28	Shraddha Pradip Kadu	17
Name Of Teacher: Dr .Y.G.Thakre		

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha
Bachelor of Arts (B.A.) First Semester
Session 2023-2024
Subject:- Political Science
Paper:- Political Theory

Time :-45 Minutes **Maximum Marks: 20**

Note: Write any one of the following questions

Q. Write meaning and Types of Power

OR

Q. Write meaning and Types of Power

YESHWANT MAHAVIDYALAYA WARDHA
DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE
B.A. 1 SEM. 1
SESSION 2023-2024
Unit Test Max. Marks- 20

List of Advanced Learners

Sr. No	Student Name	Section	Marks
1	AACHAL UTTAMRAO GUJARKAR	A	16
2	AAHANA JAVED SAYYAD	A	15
3	ACHAL ASHOKRAO PATANKAR	A	14
4	AMISHA RAJESH KHANDRE	A	18
5	ANSH RAJESH THAKARE	A	16
6	ANUJ KISHOR MASKE	A	14
7	ANUSHKA ARVIND LAMBAT	A	17
8	ASHWINI PRADIP TALWEKAR	A	16
9	CHHABU MANOJ SATHAWANE	A	14
10	DHANASHRI RAVINDRA HIWANJ	A	16
11	DIPANSHU HEMANT GAJBHIYE	A	16
12	GAURI DHANANJAY TIPALE	A	16
13	GAURI HANUMANT CHAVHAN	A	15
14	GAURI SWAMINAND BAWNE	A	14
15	GAYATRI PRAVIN BAWANKAR	A	13
16	MAYURI KISHOR KAPSE	A	12
17	NANDINI GOPALRAO BHONDE	A	15
18	NEHA KAILASH HATAGADE	A	12
19	PAYAL VISHNUJI SONKUSRE	A	14
20	PRAJAKTA VINAYAKRAO BHURE	A	16
21	PRATIK VIDYANAND BAWANE	A	16
22	PRATIKSHA VINOD ITWARE	A	10
23	PRIYA MANOJ BHIOGADE	A	10
24	RADHIKA NITIN KSHIRSAGAR	A	18
25	RAJESHRI VASANTRAO ZADE	A	10

26	RITA SANTOSH BHONDE	A	12
27	RUNALI SANTOSH BADWAIK	A	12
28	RUTUJA SANJAYRAO SAPKAL	A	14
29	SADIYA ASHNOOR SHEIKH	A	16
30	SAKSHI RAJESH DEOGADE	A	14
31	SAMEER GAJANAN BATAMWAR	A	16
32	SAMIKSHA KISNAJI SONKUSRE	A	16
33	SAMYAK SANDIP NARAYANE	A	12
34	SANIYA DASHARATH TEMBHARE	A	10
35	SEEMA AMBADAS DHOKE	A	16
36	SNEHA SHRAVAN DUBE	A	14
37	SONALI PUNDLIK BAWANE	A	14
38	SUHANI GAJANAN PADVEKAR	A	14
39	SWATI SUBHASH ATKARE	A	18
40	TANU KISANAJI ZANZADE	A	12
41	TANUJA RAVINDRA REWATKAR	A	12
42	TEJASWINI SHYAM KHERDE	A	12
43	VAISHNAVI PRAMOD YENDE	A	16
44	VAISHNAVI PURUSHOTTAM SHIVARKAR	A	12
45	VAISHNAVI SANTOSHRAO SHIVARKAR	A	12
46	VEDANT NARESHRAO SHEVADE	A	12
47	VIBHA KISHORRAO YEREKAR	A	14
48	YASMIN HABIB SHAH	A	16
49	ABHAY SUNIL SINDHURKAR	B	13
50	ADITYA TEJRAO DHURVE	B	12
51	ADITYA YASHWANTRAO YUWNATE	B	10
52	AKANKSHA SUNIL GAJABE	B	10
53	AKHILESH RAJENDRA NEHARE	B	10
54	AMIT PANDURANG KHEDEKAR	B	10
55	ANJALI DIPAKRAO THOOL	B	16

56	ANURAG VINOD GADKRI	B	16
57	DEVYANI ANILRAO UPASE	B	16
58	DIKSHA NARAYAN VAITAGE	B	14
59	DIPALI RAMBHAU SHENDE	B	15
60	ELIS RAJJAK SHEIKH	B	14
61	KALYANI GAJANAN GURNILE	B	13
62	KOMAL GAJANAN WARHADE	B	12
63	KRUNALI GUNVANTRAO MURLE	B	12
64	KUNAL RAJU LUCHE	B	14
65	MANISHA SANJAYRAO PARISE	B	10
66	NAMRATA LAXMAN GADHAVE	B	10
67	NEHA IDRIS NAT	B	18
68	PALLAVI AMBADAS BAWANE	B	10
69	PALLAVI VINOD DESHMUKH	B	18
70	PAYAL VINOD DESHMUKH	B	13
71	PRANALI SANTOSH KORANGE	B	14
72	PRANJALI VILAS KATHWATE	B	10
73	RITIK GANESH KURADE	B	12
74	SAKSHI DIPAKRAO WANJARI	B	12
75	SALEHA TABASSUM LATIF SAYYAD	B	16
76	SHUBHANGI DIWAKAR DEHANKAR	B	16
77	SIDDHI ANILRAO BHOYAR	B	16
78	SRUSHTI SANJAY SONULE	B	12
79	SUHANI RAJU WAGHMARE	B	14
80	SUHANI SURESH DHAKANE	B	14
81	TEJAS DIWAKARRAO NAGOSE	B	12
82	VAIBHAV PRABUDHA SATHE	B	12
83	VAISHNAVI HIMMATRAO SELOKAR	B	12
84	VAISHNAVI NAGORAO NAGOSE	B	10

YESHWANT MAHAVIDYALAYA WARDHA
DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE
B.A. 1 SEM. 1
SESSION 2023-2024
Unit Test Max. Marks- 20

List Of Slow Learners

Sr. No	Student Name	Section	Marks
1	MAHEK SUDHAKAR MANGAM	A	8
2	MANASI DNYANESHWAR MORE	A	9
3	PRATHMESH GAJANAN LANDGE	A	8
4	SIMA NAGESHWAR PACHE	A	8
5	CHETAN DNYANESHWAR BHOYAR	B	8
6	KARAN SHAHUJI DATE	B	9
7	MEENA AMBADAS BAWANE	B	9
8	MRUNALI KISHOR KHARAPKAR	B	8
9	PAYAL RAMESH MADAVI	B	8
10	PRERANA MOHAN TARNEKAR	B	9
11	SHRADDHA HEMRAJ DEOTALE	B	8
12	SHRAVANI VIJAYRAO CHOUDHARI	B	8
13	SOHEL YUSUF SHEKH	B	8

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Slow Learners and Advanced Learners

Session 2023-24

Department: - English

UNIT TEST- I

Max Marks: 20 **Time: 30 Min**

Instructions: Choose the correct answer for each question and mark it on your answer sheet.

1. Which of the following sentences is grammatically correct?

   A. She don't like ice cream.

   B. She doesn't likes ice cream.

   C. She doesn't like ice cream.

   D. She not like ice cream.

2. Which sentence uses correct subject-verb agreement?

   A. The dog barks loudly.

   B. The dog bark loudly.

   C. The dogs barks loudly.

   D. The dogs bark loudly.

3. Identify the sentence with the correct use of the apostrophe:

   A. Its time for dinner.

   B. It's time for dinner.

   C. Its' time for dinner.

   D. It times for dinner.

4. Choose the correct form of the verb to complete the sentence:

   "She ____ to school every day."

A. go B. goes C. going D. went

5. Which sentence is punctuated correctly?

   A. The cat, jumped over the fence.

   B. The cat jumped, over the fence.

   C. The cat jumped over the fence.

   D. The, cat jumped over the fence.

6. Select the correct form of the comparative adjective:

   "This book is ____ than that one."

   A. good B. better C. best D. gooder

7. Which sentence is correctly punctuated?

   A. My sisters car is red.

   B. My sister's car is red.

   C. My sister car's is red.

   D. My sisters' car is red.

8. Identify the sentence with the correct use of the conjunction:

   A. He likes neither tea nor coffee.

   B. He likes neither tea or coffee.

   C. He likes neither tea nor coffee or.

   D. He likes neither tea or coffee nor.

9. Choose the correct form of the pronoun to complete the sentence: "____ is going to the party."

   A. She B. Her C. They D. Them

10. Which sentence is grammatically correct?

   A. They was playing in the garden.

   B. They were playing in the garden.

   C. They is playing in the garden.

D. They are playing in the garden.

11. Select the correctly spelled word:

A. Neccessary B. Necessarry C. Necessary D. Necesary

12. Choose the sentence with the correct use of the past tense verb:

A. He eat pizza yesterday.

B. He eats pizza yesterday.

C. He ate pizza yesterday.

D. He eaten pizza yesterday.

13. Identify the sentence with the correct placement of adverbs:

A. She quickly ran to the store.

B. Quickly she ran to the store.

C. She ran quickly to the store.

D. She ran to the quickly store.

14. Select the sentence with the correct use of the article:

A. I want a apple.

B. I want an apple.

C. I want the apple.

D. I want apple.

15. Choose the correct word to complete the sentence: "Please ____ the door before you leave."

A. close B. closed C. closing D. closes

16. Identify the sentence with the correct use of the possessive pronoun:

A. Your going to love this movie.

B. You're going to love this movie.

C. Yours going to love this movie.

D. You going to love this movie.

17. Which sentence uses correct capitalization?

    A. i enjoy reading books.

    B. I Enjoy Reading Books.

    C. I enjoy reading books.

    D. I Enjoy reading books.

18. Select the correct form of the verb to complete the sentence: "She ____ the letter yesterday."

    A. write B. writing C. wrote D. writes

19. Choose the sentence with the correct use of the comparative form:

    A. My car is more fast than yours.

    B. My car is faster than yours.

    C. My car is fastly than yours.

    D. My car is more faster than yours.

20. Identify the sentence with the correct use of the preposition:

    A. The book is on the table.

    B. The book is at the table.

    C. The book is in the table.

    D. The book is under the table.

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha
Department of English
Slow Learners
Session 2023-24

Identification Of Slow and Advanced Learners: Student learning levels are evaluated based on a range of factors, including first-unit test scores conducted on 04/09/2023, previous academic performance, and personal interactions.

Identified Slow Learners

B.A. I & II Sem.

Subject – **Compulsory English**

Sr. No.	Name Of Students	Previous Internal Exam. Marks >50% (Out Of 20Marks)
1	Bhagyashri A. Lakhe	04
2	Rashmi D. Kawde	07
3	Payal D. Kangale	05
4	Anjali N. Wankhede	06
5	Sadiya S. Sheikh	06
6	Pallavi A. Bawane	09
7	Payal V. Deshmukh	04
8	Neha I. Nat	05
9	Priti Mankar	07
10	Suhani R. Waghamare	05
11	Karina Gadekar	04
12	Dipali Shende	06
13	Pallavi V. Deshmukh	06
14	Vivek Narane	05
15	Manthan Raut	04
16	Mansi Wasekar	07
17	Payal Rathod	09
18	Durga Nival	04
19	Roshani Pachare	05
20	Sejal Uike	07
21	Devyani Upase	05
22	Ansh Jaiswal	04
23	Vijay Mankar	03

Identified Advanced Learners

B.A. I&II Sem.

Subject – Compulsory English

Sr. No.	Name Of Students	Previous Internal Exam. Marks < 80 % (Out Of 20Marks)
1	Komal Warhade	18
2	Pranjali Tathwate	18
3.	Mayuri Soyam	20
4.	Manisha Parise	18
5.	Divya D. Patil	20
6.	Aniket Raut	18
7.	Suhani Wandile	20
8	Dhanashri Chaudhari	20
9	Adarsh Muneswar	20
10	Achal Deotale	18
11	Rajnandini Tiwari	20
12	Saniya Shaha	18
13	Samyak Narayane	18
14	Punam Chandekar	18
15	Kashish Balvir	18
16	Mayuri Kapse	16

tt

YESHWANT MAHAVIDYALAYA, WARDHA

B.Sc. semester- VI (Home science)

Subject-Nutritional Biochemistry-II

(Academic year-2023-2024)

TEST TO IDENTIFY SLOW AND ADVANCED LEARNER

TIME-1 HOUR Marks -20

Q. 1 Describe absorption and transport of protein 8

प्र. 1 कर्बोदकांचे शोषण आणि वहन या बद्दल लिहा?

Q. 2 Explain Glycolysis 8

प्र. 2 ग्लायकोलीसिस बद्द्ल सविस्तर लिहा

Q. 3 Write notes on 4

1. Ketone Bodies/ बॉडीस

2 . Hyperlipidemia/ हायपरलिपिडेमिया

.

List of Advanced Learnes

SR.NO.	Name Of Student	M. MARKS 20 (50% out of 20)
1	Ms. ANISHA A. LOKHANDE	18
2	Ms. ANKITA S. PISE	17
3	Ms. ARATI S. SHRIKHANDE	16
4	Ms. CHANCHAL P. PARCHAKE	16
5	Ms. DIVYA B. PATIL	19
6	Ms. GAURI B. KHANDATE	16
7	Ms. KAJAL A. GULGHANE	16
8	Ms. KALYANI R. BOBATE	18
9	Ms. KALYANI N. DEVDHE	17
10	Ms. KARISHMA S. PARBATE	15
11	Ms. MAHI G. BHAGAT	16
12	Ms. MEGHA D. SHIVANKAR	16
13	Ms. MINAKSHI G. GIRI	17
14	Ms. PRACHI P. KUKADE	17
15	Ms. REVATI W. DESHMUKH	17
16	Ms. SHRADHA B. BAHIRAMWAR	15
17	Ms. VAISHNAVI A PATHAK	17
18	Ms. VAISHNAVI A. BHENDARE	16
19	Ms. VAISHNAVI G. BHALEKAR	15
20	Ms. VISHAKHA D. DHARNE	17

List of Slow Learners		
SR. No	NAME OF STUDENTS	M.MARKS 20(50% out of 20)
2	ACHAL ARUN MUJBAILE	09
5	DIVYA WAMAN PATIL	09
15	SEJAL VILAS RUIKAR	08

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha
Department of English
Advance Learners
Session 2023-24

Department: - English

Event -Seminar Presentation

Event Organized Report

1	Title of Activity / Events	**Seminar Presentation For Advanced Learners**
2	Date of Activity / Events	13/04/2024
3	Objectives of program	1. To gain a thorough understanding of the subject matter 2. To explore complex theories, methodologies, or advanced techniques within the field to expand participants' knowledge base. 3. To encourage critical analysis of the material presented 4. To equip participants with practical skills and strategies that can be applied in real-world scenarios or advanced research projects.
4	Name of Coordinator	M.M. Sidam
5	No. of students participated	16
6	Place of Activity	Room no.12
7	Name and address of expert /resource person	
8	Outcomes of program	1. Advanced learners should gain a deep understanding of the topic presented, going beyond surface-level knowledge. This could involve exploring advanced concepts, theories, and methodologies related to the subject matter. 2. The seminar should encourage advanced learners to analyze the material presented critically, evaluate its

		implications, and perhaps even challenge existing paradigms or assumptions within the field. 3. Advanced learners should be able to apply the knowledge gained from the seminar to real-world scenarios, whether it's in their professional work, academic research, or personal interests. 4. The seminar should help advanced learners integrate the new information with their existing knowledge base, fostering interdisciplinary connections and a more comprehensive understanding of the subject matter.
9	Photo with caption	

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha
Department of English
Advance Learners
Session 2023-24
Seminar Presentation

Sr. No.	Name of Students	Topic for Seminar
	Advance Learner	
1	Komal Warhade	Word Formation in English
2	Pranjali Tathwate	Sentence Structure and Word Order
3	Mayuri Soyani	Verb Tenses
4	Manisha Parise	Noun Phrases and Pronouns
5	Divya D. Patil	Adjectives and Adverbs
6	Aniket Raut	Prepositions and Conjunctions
7	Suhani Wandile	Modal Verbs
8	Dhanashri Chaudhari	Conditionals: Advanced Concepts and Hypothetical Situations
9	Adarsh Muneswar	Passive Voice
10	Achal Deotale	Reported Speech
11	Rajnandini Tiwari	Relative Clauses
12	Saniya Shaha	Subjunctive Mood
13	Samyak Narayane	Parallelism and Coordination
14	Punam Chandekar	Sentence Transformation
15	Kashish Balvir	Idioms and Collocations
16	Mayuri Kapse	Punctuation: Advanced Rules and Usage

GPS Map Camera
Wardha, Maharashtra, India
1 Collector Office, MIDC, Wardha, Maharashtra 442001, India
Lat 20.744343°
Long 78.614378°
13/04/24 10:47 AM GMT +05:30
Google

GPS Map Camera
Wardha, Maharashtra, India
PJV7+PFC, Sewagram Road, Civil Ln, MIDC, Wardha, Maharashtra 442001, India
Lat 20.744151°
Long 78.614254°
13/04/24 11:46 AM GMT +05:30
Google

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Department of English

List of Advance Learners

Session 2023-24

Sr. No.	Name of Students	Signature
	Advance Learner	
1	Komal Warhade	Komal Warhade
2	Pranjali Tathwate	Pranjali
3	Mayuri Soyani	M. Soyani
4	Manisha Parise	[illegible]
5	Divya D. Patil	Patil..
6	Aniket Raut	[illegible]
7	Suhani Wandile	Suhani.
8	Dhanashri Chaudhari	D. Chaudhari
9	Adarsh Muneswar	[illegible]
10	Achal Deotale	Deotale
11	Rajnandini Tiwari	R.Tiwari
12	Saniya Shaha	[illegible]
13	Samyak Narayane	S.Narayane
14	Punam Chandekar	P.chandekar
15	Kashish Balvir	K. Balvir
16	Mayuri Kapse	[illegible]

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha
Department of English
Advance Learners
Session 2023-24

Department: - English

Event -Group Discussion For Advanced Learners

Event Organized Report

1	Title of Activity / Events	**Group Discussion For Advanced Learners**
2	Date of Activity / Events	22/04/2024
3	Objectives of program	1. To encourage participants to analyze complex issues from multiple perspectives, fostering critical thinking skills. 2. To provide a platform for participants to articulate their ideas clearly and persuasively, honing their communication skills. 3. To facilitate discussions on advanced topics to deepen participants' understanding of various subjects beyond surface-level knowledge. 4. To promote active participation by creating a supportive environment where all voices are heard and valued.
4	Name of Coordinator	M.M.Sidam
5	No. of students participated	16
6	Place of Activity	Room no.12
7	Name and address of expert /resource person	
8	Outcomes of program	1. **Enhanced Critical Thinking Skills**: Engaging in discussions challenges participants to analyze various viewpoints, evaluate evidence, and articulate their own perspectives effectively. 2. **Improved Communication Skills**: Participants learn to express themselves

		clearly, listen actively to others, and engage in constructive dialogue. This fosters better communication both in academic and professional settings. 3. **Increased Confidence**: Through regular practice and constructive feedback, participants gain confidence in expressing their ideas and opinions, contributing to a more assertive and self-assured demeanor. 4. **Expanded Knowledge Base**: Group discussions expose participants to diverse ideas, experiences, and perspectives, broadening their understanding of different topics and issues.
9	Photo with caption	

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Department of English

Advance Learners

Session 2023-24

Group Discussion

Sr. No.	Name of Students	Topic for Group Discussion
	Advance Learner	
1	Komal Warhade	**Ethical Dilemmas in Modern Society**
2	Pranjali Tathwate	
3	Mayuri Soyani	
4	Manisha Parise	
5	Divya D. Patil	**Climate Change and Sustainability**
6	Aniket Raut	
7	Suhani Wandile	
8	Dhanashri Chaudhari	
9	Adarsh Muneswar	**Cultural Diversity and Identity**
10	Achal Deotale	
11	Rajnandini Tiwari	
12	Saniya Shaha	
13	Samyak Narayane	**Education Reform**
14	Punam Chandekar	
15	Kashish Balvir	
16	Mayuri Kapse	

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Department of English

List of Advance Learners

Group Discussion 22/04/2024

Sr. No.	Name of Students	Signature
	Advance Learner	
1	Komal Warhade	Komal Warhade
2	Pranjali Tathwate	Pranjali
3	Mayuri Soyani	M. Soyani
4	Manisha Parise	[illegible]
5	Divya D. Patil	Patil
6	Aniket Raut	[illegible]
7	Suhani Wandile	Suhani
8	Dhanashri Chaudhari	D. Chaudhari
9	Adarsh Muneswar	A muneshwar
10	Achal Deotale	Deotale
11	Rajnandini Tiwari	R Tiwari
12	Saniya Shaha	S. Shaha
13	Samyak Narayane	S Narayane
14	Punam Chandekar	P chandekar
15	Kashish Balvir	K. Balvir
16	Mayuri Kapse	M Kapse

GPS Map Camera
Wardha, Maharashtra, India
PJV8+Q5V, Nalwadi, Wardha, Maharashtra 442001, India
Lat 20.744274°
Long 78.615234°
22/04/24 12:12 PM GMT +05:30
Google

GPS Map Camera
Wardha, Maharashtra, India
PJV8+Q5V, Nalwadi, Wardha, Maharashtra 442001, India
Lat 20.744297°
Long 78.615241°
22/04/24 12:13 PM GMT +05:30
Google

21/02/2024

YESHWANT MAHAVIDYALAYA, WARDHA

Department of Geography

Name of Class : B.A. IV Sem. 2024

Name of Activity : Seminar

Date of Activity : 21/02/2024

Name of Teacher : Sachin S. Wagade

Sr. No.	Name of Students	Student Signature	
1)	Saurabh G. Gawali	S. G. Gawali	
2)	Devanshu G. Raut	D. G. Raut	
3)	Aarti J. Surjuse	Aarti surjuse	
4)	Pragati R. Kukutkar	PKukutkar	
5)	Soni H. Durge	[illegible]	
6)	Vedant R Timande	VRTimande	
7)	Mangesh B Shende	[illegible]	
8)	Chhakuli J. Kulmethe	chhakuli	
9	Ashwini M [illegible]	[illegible]	
10	Pallavi Dhananjay Tipale	Pallavi	
11	Achal Suresh Bobade	ASBobade	
12	Samiksha Ravindra Bhonde	SBhonde	
13	Sejal Raju Borkar	SBorkar	
14	Om K. Kose	OKose	
15	Ku. Bhavika Manish Bagde	BmBagde	
16	Ku. Apeksha Naresh Kamble	Nkamble	

Sachin S. Wagade

GPS Map Camera
Wardha, Maharashtra, India
YESHWANT MAHVIDYALAYA, WARDHA PJV7+MXJ, MIDC, Wardha, Maharashtra 442001, India
Lat 20.744135°
Long 78.61459°
21/02/24 10:28 AM GMT +05:30
Google

GPS Map Camera
Wardha, Maharashtra, India
YESHWANT MAHVIDYALAYA, WARDHA PJV7+MXJ, MIDC, Wardha, Maharashtra 442001, India
Lat 20.744135°
Long 78.61459°
21/02/24 10:21 AM GMT +05:30
Google

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

2023-2024

Department of Marathi

Name of Faculty – P. M. Narayane

Assignment

Yeshwant Mahavic yalaya, Wardha

Assignment 2023-2024

Class B.A. I st sem Section B.

Subject – Marathi

Sr. No	Name of Students	Topics	Signature
1	Neha Idris Nat	ज्ञानेश्वरांचे अभंग	Achomat
2.	Prerana M. Tarnekar	दवांचे थेंब	Tarnekar
3.	Sakshi D. kurusange	चार शब्द	S.kurusange
4.	Sujata Rathod	चार शब्द	Rathod
5)	Kalyani G. Gorule	माय मराठी	Gorule
6)	Srushti S. Sonule	चार शब्द (कविता)	Sonule
7)	payal R. madavi	दवांचे थेंब	P. R. madavi
8)	pranjali r. kathwate	दवाचे थेंब	Kathwate
9)	Raksha R. Rurekar	माय मराठी	Raksha
10)	Shravani V. chaudhari	चार शब्द (कविता)	S. V chaudhari
11)	Vaishnavi N Nagose	व्यावहारिक मराठी	N Nagose
12	Divya V. Tekam	तरुणांनो निर्भय बना शूर बना	Tekam
13	Shraddha H. Deotale	चार शब्द (कविता)	S. H Deotale
14)	manisha s parise	ज्ञानेश्वराचे अभंग	M. S parise
15)	Shubhangi D Pahenkar	चार शब्द (कविता)	Shubh
16)	Suhani R. waghmare	चार शब्द (कविता)	S. R. waghmare
17)	Sujal G. Gedam	शिक्षक	S Gedam
18)	Anurag. V. Gadkari	शिक्षक	A. Gadkari
19)	Aditya T. Dhumle	शिक्षण	A. T. Dhum
20)	Harshal M. Dhage	शिक्षण	H. M. Dhage
21)	Karan S. Date	माय मराठी	[illegible]
22)	Ritik G. Kusuke	शिक्षण	[illegible]

P. M. Narayane

YESHWANT MAHAVIDYALAYA, WARDHA

SESSION: 2023-2024

DATE: 05/03/2024

Name of the Department/Programme/Activity: Marathi Assignment

B.A. II Section Marathi · B

Sr.No.	Name of the Students	Name of Topic	Signature
1.	Amit. P. Khadekar	मेंढर	A.R.Khadekar
2.	Aditya. T. Dhuwe	मुक्ता कोरडा	A. T. Dhu
3.	Karan. S. Date	कळा विवर	[illegible]
4.	Pallavi V. Deshmukh	3 कविता	Deshmukh
5.	Vaishnavi N Nagose	उष:काल होता होता	V Nagose
6.	Payal. R. Madavi	अजातशत्रु	P. Madavi
7.	payal. V. Deshmukh	गाडगेबाबांची शाळा	P.V.Deshmukh
8.	Dipali. R. Shende	— 11 —	D.R. Shende
9.	Meena. A. Bawane	पुन्हा एकदा	M. A. Bawane
10.	Pallavi. A. Bawne	पुन्हा — 11 —	P.Bawane
11.	~~Sard~~ Sharddh H. Dehle	अजात शत्रु	S.H. Deotle
12.	Suhani. R. waghmare	— 11 —	S. R. waghmare
13.	Nehal Idris Nat	भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य	[illegible]
14.	Akanksha Sunil Gajabe	उष:काल होता होता	Gajabe
15.	Srushti Sanjay Sonule	गाडगेबाबांची शाळा पत्री	S.Sonule
16.	Kalyani Gajanan Gurnule	भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य काय	K.Gurnule
17.	Manisha Sunjayrao Pardise	उष:काल होता होता	M.Spardise
18.	Pranali Santosh Korange	मेंढर कविता	P.Korange
19.	Suhani S. Dhuleme	लग्नाचे निर्णय बना	[illegible]
20.	Anjali D Thool	कळा विवर	Anjali.D.Thool
21.	chetan D. Bhoyar	उष. काल. होता होता	C.Bhoyar
22.	Prerana M. Tarnekar	कळा विवर	Tarnekar
23.	Alis. R. sheikh	भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य	[illegible]
24.	Komal G. Wathade	अजातशत्रू अटलजी!	[illegible]
25.	Aditya Y. Yuwnate	पुन्हा एकदा	Yuwnate

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Assignment 2023-2024

Class B.A. Ist sem Section B.

Subject – Marathi

Sr. No	Name of Students	Topics	Signature
1	Neha Idris Nat	ज्ञानेश्वरांचे अभंग	[illegible]
2.	Prerana M. Tarnekar	दवांचे थेंब	Tarnekar
3.	Sakshi D. Kurusange	चार शब्द	S.kurusange
4.	Sujata Rathod	चार शब्द	Rathod
5)	Kalyani G. Gornule	माय मराठी	[illegible]
6)	[illegible] S. Sonule	चार शब्द (कविता)	[illegible]
7)	payal R. madavi	दवांचे थेंब	P.R.madavi
8)	pranjali r. kathwate	दवाचे थेंब	[illegible]
9)	Raksha R. [illegible]	माय मराठी	Raksha
10)	Shravani V. Chaudhari	चार शब्द (कविता)	S.V.Chaudhari
11)	Vaishnavi N Nagose	व्यावहारिक मराठी	Nagose
12	Divya V. Tekam	तरुणांनो निर्भय बना शूर बना	[illegible]
13	Shraddha H. Deotale	चार शब्द (कविता)	S.H.Deotale
14)	Manisha S parise	ज्ञानेश्वराचे अभंग	M.S. parise
15)	Shubhangi D [illegible]	चार शब्द (कविता)	[illegible]
16)	Suhani R. Waghmare	चार शब्द (कविता)	S.R.Waghmare
17)	Sujal G. Gedam	शिक्षक	S.Gedam
18)	Anurag V. Gadkari	शिक्षक	A.Gadkari
19)	Aditya T. Dhumle	शिक्षण	A.T. [illegible]
20)	Harshal M. [illegible]	शिक्षण	H.M. [illegible]
21)	Karan S. Date	माय मराठी	[illegible]
22)	Ritik G. [illegible]	[illegible]	[illegible]

P. M. Narayane

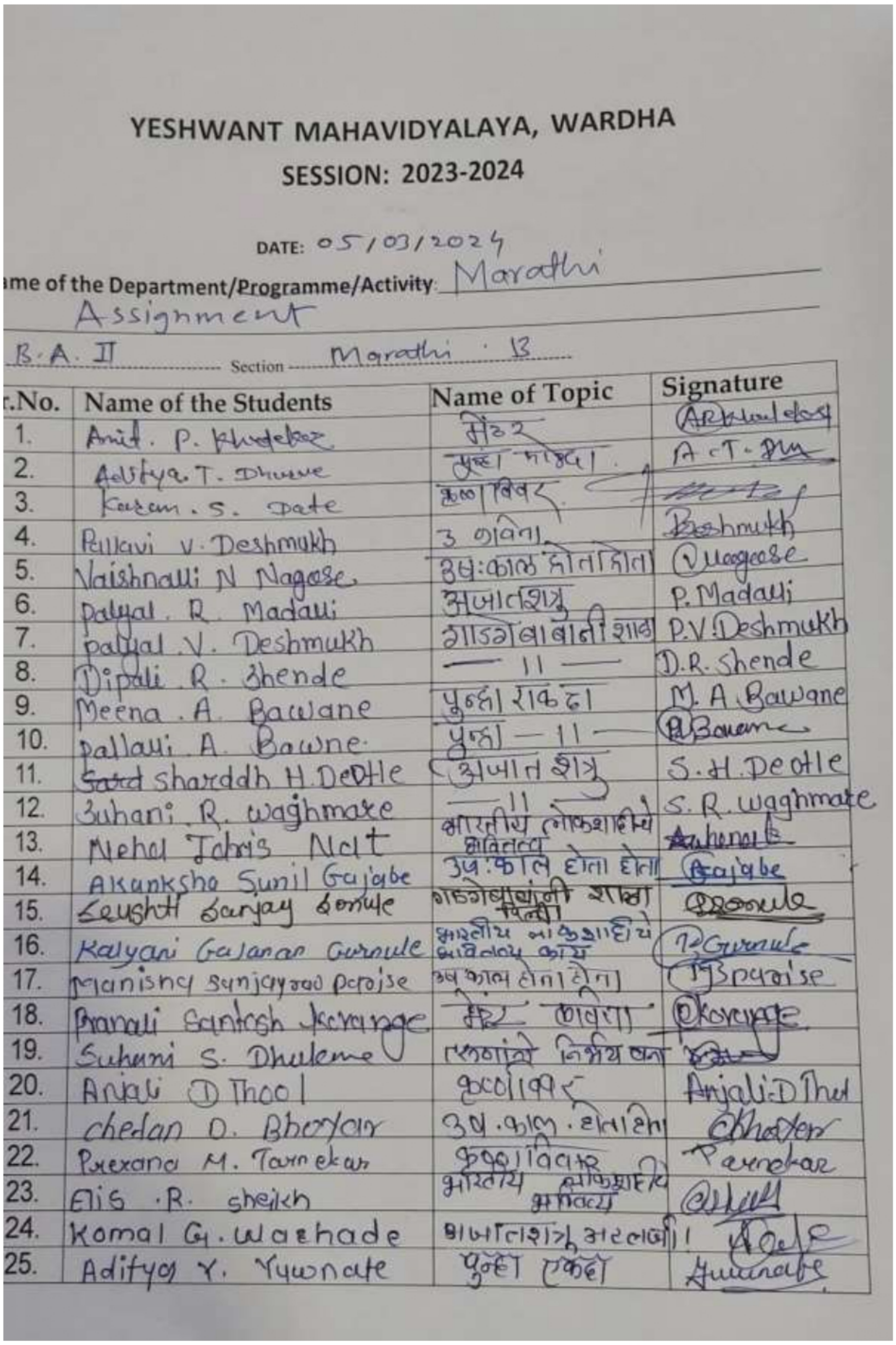
YESHWANT MAHAVIDYALAYA, WARDHA

SESSION: 2023-2024

DATE: 05/03/2024

ame of the Department/Programme/Activity: Marathi Assignment

B.A. II Section Marathi B

r.No.	Name of the Students	Name of Topic	Signature
1.	Amit. P. Khadekar	मैतर	[illegible]
2.	Aditya. T. Dhuwe	[illegible]	A.T.[illegible]
3.	Karan. S. Date	[illegible]	[illegible]
4.	Pallavi V. Deshmukh	3 [illegible]	Deshmukh
5.	Vaishnavi N Nagose	उषःकाल होता होता	V Nagose
6.	Payal. R. Madavi	अजातशत्रु	P. Madavi
7.	payal. V. Deshmukh	गाडगेबाबांनी शाळा	P.V. Deshmukh
8.	Dipali. R. Shende	— ॥ —	D.R. Shende
9.	Meena. A. Bawane	पुन्हा एकदा	M. A. Bawane
10.	Pallavi. A. Bawne	पुन्हा — ॥ —	P. Bawane
11.	Shraddha H. Dethe	अजात शत्रु	S.H. Dethe
12.	Suhani R. waghmare	— ॥ —	S. R. waghmare
13.	Nehal Idris Nat	भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य	[illegible]
14.	Akanksha Sunil Gajabe	उषःकाल होता होता	Gajabe
15.	Srushti Sanjay Sonule	गाडगेबाबांनी शाळा चिली	Sonule
16.	Kalyani Gajanan Gurnule	भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य काय	K Gurnule
17.	Manisha Sanjayrao Paraise	उषःकाल होता होता	M Paraise
18.	Pranali Santosh Kawange	मैतर कावळा	Kawange
19.	Suhani S. Dhuleme	[illegible] निर्णय [illegible]	[illegible]
20.	Anjali D Thool	[illegible]	Anjali D Thool
21.	chetan D. Bhoyar	उष.काल.होता होता	Bhoyar
22.	Prerana M. Tarnekar	कृष्णाविवर	Tarnekar
23.	Elis. R. sheikh	भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य	[illegible]
24.	Komal G. wathade	अजातशत्रु अटलजी!	[illegible]
25.	Aditya Y. Yuwnate	पुन्हा एकदा	Yuwnate

YESHWANT MAHAVIDYALAYA, WARDHA
SESSION: 2023-2024

DATE: 10/04/2024

Name of the Department/Programme/Activity: Assignment

Class: B.A. 4th sem Section: Sub – Marathi Literature

Sr.No.	Name of the Students	Name of Topic	Signature
1.	Sarita Agnadrao Dhegam	भरी आईला नवसकेला	Dhegam
2.	Suraj Bhojraj Giri	सत्य	SB Giri
3.	Aniket Ankushrav Sonwane	मोची या विषई माहीती	Aniket S.
4.	Rina Dilip Dhongadi	सत्य	RD Dhongadi
5.	Pooja V. Timande	"हीरकणी"	Timande
6.	Chetan D. Waghmare	आम्मा	chetan
7.	Apeksha Ashok Kamble	चिंटीची गोष्ट	A Kamble
8.	Nargis Ajim Pathan	त्यरातर	Nargis Pathan.
9.	Ruchika Vinod Kamble	मोची	R Kamble
10.	Megha Rajesh Hate.	सत्य	M Hate.
11.			
12.			
13.			
14.			
15.			
16.			
17.			
18.			
19.			
20.			
21.			
22.			
23.			
24.			
25.			

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha
Department of Home Economics
Advance Learners
Session 2023-24

Department: - Home Economics
Event -Seminar Presentation

Programme Organized Report

1	Title of Activity / Events	**Seminar Presentation For Advanced Learners**
2	Date of Activity / Events	30/12/2023
3	Objectives of program	5. To explore complex theories, methodologies, or advanced techniques within the field to expand participants' knowledge base. 6. To equip participants with practical skills and strategies that can be applied in real-world scenarios or advanced research projects.
4	Name of Coordinator	Dr. Pratibha Katkar
5	No. of students participated	22
6	Place of Activity	Room no.08
7	Name and address of expert /resource person	----------------
8	Outcomes of program	5. The seminar should encourage advanced learners to analyse the material presented critically, evaluate its implications, and perhaps even challenge existing paradigms or assumptions within the field. 6. Advanced learners should be able to apply the knowledge gained from the seminar to real-world scenarios. 7. The seminar should help advanced learners integrate the new information with their existing knowledge base, fostering interdisciplinary connections and a more comprehensive understanding of the subject matter.
9	Photo with caption	----------------

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha
Department of Home Economics
Advance Learners
Session 2023-24
Seminar Presentation

Sr. No.	Name of Students	Topic for Seminar	Signature
1	AACHAL UTTAMRAO GUJARKAR	History of home economics	
2	AAHANA JAVED SAYYAD	Importance of home economics	
3	AMISHA RAJESH KHANDRE	Scope of home economics	
4	ANUSHKA ARVIND LAMBAT	Branches of home economics	
5	ASHWINI PRADIP TALWEKAR	Contribution of home economics in nation development	
6	CHHABU MANOJ SATHAWANE	Process of home management	
7	PRAJAKTA VINAYAKRAO BHURE	Classification of family resources	
8	PRATIKSHA VINOD ITWARE	Characteristics of family resources	
9	PUNAM PRABHAKAR CHANDEKAR	Steps involved in decision making process	
10	PURVA KESHAVRAO THAKARE	Principles of art and design	
11	RAJESHRI VASANTRAO ZADE	Material required for flower arrangement	
12	RITA SANTOSH BHONDE	Japanese flower arrangement	
13	RUTUJA SANDIPRAO BONDE	Different shapes of flower arrangement	
14	SAKSHI RAJESH DEOGADE	S- shaped flower arrangement	
15	SAMIKSHA KISNAJI SONKUSRE	Preparation of family budget	
16	SANJIWANI BHAURAO KAWADE	Need of home management for the society	
17	SEEMA AMBADAS DHOKE	Write in detail about home management process- controlling	
18	TANUJA RAVINDRA REWATKAR	Ways to improve the use of family resources	
19	VAISHNAVI PURUSHOTTAM SHIVARKAR	Types of budget	
20	VAISHNAVI VINODRAO NIMSADE	Decision tree	
21	VIBHA KISHORRAO YEREKAR	Elements of art and design	
22	YASMIN HABIB SHAH	Factors to be considered while arranging flowers.	

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha
Department of Home Economics
Slow Learners
Session 2023-24

Department: - Home Economics
Event - Revision Test for Slow Learners

Event Organized Report

1	Title of Activity / Events	**Revision Test for Slow Learners**
2	Date of Activity / Events	04/10/2023
3	Objectives of program	1. Encourage slow learners to feel more confident in their abilities. 2. Reinforce important concepts covered in previous lessons or units to ensure understanding and retention 3. Use the test as a tool to measure the progress of slow learners over time, acknowledging improvements and celebrating achievements
4	Name of Coordinator	Dr. Pratibha Katkar
5	No. of students participated	20
6	Place of Activity	Department Of Home Economics
7	Name and address of expert /resource person	------------------------
8	Outcomes of program	1. Measure the improvement in retention of previously taught material. Slow learners may struggle with retaining information, so an outcome focusing on improved memory recall can be valuable. 2. Assess whether slow learners have gained a better understanding of the concepts covered in the revision test. 3. Evaluate whether participation in the revision test has boosted the confidence of slow learners. 4. Use the outcomes to track the progress of each slow learner over time. This could involve comparing their performance in multiple revision tests to identify areas of improvement and areas that may still need focus.
9	Photo with caption	------------------------

Sr. No.	Name Of Students	Max. Marks 20
1	BHAGYASHRI ANANTA LAKHE	11
2	DIVYANI ARVIND SAKHARKAR	13
3	KAJAL RAM ATAKKAR	12
4	KALLYANI VILASRAO LIKHAR	14
5	KIRAN KISHORRAO HARGE	11
6	KUNAL RAJU LUCHE	12
7	PAYAL GANGADHAR RAUT	09
8	PRATIKSHA VINOD NIMAJE	12
9	PRITI VINOD MANKAR	09
10	RAJANI NITARAM SHAHARE	11
11	RASHMI DUDHARAM KAWALE	13
12	RITIKA GARIBDAS SONTAKKE	15
13	ROHINI TUKARAM YELMULE	14
14	SAVITA MUNNA TEKAM	12
15	SHREYA SATISH DONGRE	14
16	SHWETA BALANAND DONGARE	12
17	SIMRAN TABBASUM NASIBKHAN PATHAN	15
18	VAISHALI PRAKASHRAO THAKARE	09
19	VAISHNVI KISAN BARE	11
20	VANASHRI RAHUL KUMBHARE	07

B.Sc. Home Science – Semester – II
Interior Decoration and Design
Question Bank

Unit – I

Q1. Define Colour and write in details about dimensions of colour?

Q2. Give classification of colour and explain in brief?

Q3. Explain in brief about Warm and Cool colours with well labeleddiagram?

Q4. Draw colour wheel and explain advancing and receding colours in brief?

Q5. Red and Orange colours are known as warm colours Explain?

Q6. Yellow, Blue and Red are known as Primary Colours Explain?

Q7. Give Importance of colour in Interior Decoration?

Q8. How can we change value of colour?

Q9. Write short note on Intensity of colours?

Unit – II

Q1. Give classification of colour scheme and write in details about related colour scheme?

Q2. Write in details about contrast colour scheme?

Q3. Define colour scheme and write in details about Colour scheme for Living room?

Q4. Give colour scheme for Kitchen and dinning room?

Q5. Explain in brief about colour scheme in Bed room?

Q6. Write in details about Complementary and split complementary colour scheme?

Q7. Explain in brief about Triad colour scheme?

Unit – III

Q1. Write in details about Material required for flower arrangement?

Q2. Explain use of Art principles in flower arrangement?

Q3. How Elements of art are useful in flower arrangement?

Q4. Write down occasion wise flower arrangement?

Q5. Define Flower arrangement and explain its objectives?

Q6. Write in details about placement of flower arrangement in different rooms?

Q7. Explain in brief about flower as gift?

Unit – IV

Q1. Write in details about Do's and Don'ts in flower arrangement?

Q2. Write in brief about Japanese flower arrangement?

Q3. Explain in details about Traditional flower arrangement?

Q4. Write down about Floating, miniature and dry flower arrangement?

Q5. Write in brief about Modern flower arrangement?

Q6. Explain in brief about Material required for artificial flower arrangement?

Q7. Give importance of artificial flower arrangement?

B.Sc. Home Science Semester – IV
Housing and Home Furnishing
Question Bank

Unit – I

Q1. Explain the term House Drainage and write in brief about House drainage?

Q2. Write in details about Methods of House drainage?

Q3. Give classification of waste and write in details about Solid waste management?

Q4. Write in details about Types of refuse?

Q5. Write in details about Methods of waste disposal?

Q6. Write short note on Available material for decoration?

Q7. Write in details about Essential factors in Interior decoration?

Q8. Compost formation and Burning aremethods of waste disposal explain?

Q9. Write short note on Tipping or dumping and Conservancy system?

Unit – II

Q1. Give classification of Lighting and write in brief about Natural Lighting?

Q2. Write in details about Artificial Lighting?

Q3. List the principles of lighting and explain in details?

Q4. Write in details about Types of lighting?

Q5. Glare, colour and safety are the principles of lighting Explain?

Unit – III

Q1. Draw House plan for Middle income group using different symbols of house plan?

Q2. Explain location of well according to Vastushastra?

Q3. Suggest house plan for High income groupusing different symbols of house plan?

Q4. Write in brief about Placement of Kitchen and dining room according to Vastushastra?

Q5. Define vastushastra and write in details about Placement of Living room according to vastushastra?

Q6. Give Importance of Vastushastra?

Q7. Placement of doors according to Vastushastra Explain?

Q8. Various symbols used in House Plan.

Q9. Write in details about position and fixing of doors according to vastushastra?

Q10. Draw House plan for low income group?

Q11. Placement of Bed room according to Vastushastra?Explain?

Unit – IV

Q1. Explain the necessity of curtain?

Q2. Write in brief about Types of curtains?

Q3. Points to be considered while selecting curtains? Explain?

Q4. Write in brief about factors affecting selection of rugs and carpets?

Q5. Explain in brief about types of rugs and carpets?

Q6. What do you mean by wall treatment and write in details about wall paper?

Q7. Write in details about different types of paints available in market?

Q8. Explain in brief about tiles used in wall treatment?

Q9. Write short note on

- Making and hanging of curtains.
- Care and Maintenance of curtains.
- Hanging of pictures.
- Relation of pictures to room.
- Different types of accessories used in room.

B.Sc. Home Science Semester – VI
Advanced Resource Management
Question Bank

Unit – I

Q1. Explain in details process of managing time ?

Q2. Define Time management and write in details about tools of time management?

Q3. Define Leisure and write in details about leisure time activities?

Q4. Define time management and explain planning –process of managing time

Q5. Write in short :

- Nature of time.
- Importance of time.
- Work production curve.
- Rest and sleep period.
- Evaluative feedback

- Implementation – Process of managing time.
- Meaning of leisure time.
- Importance of leisure time

Unit – II

Q1. Define Energy management and write in details about efforts used in Home-making activities?

Q2. What do you mean by energy management and Write in details about energy required in household tasks?

Q3. Define fatigue and explain in details about types of fatigue?

Q4. Define fatigue and write in details about effects of fatigue?

Q5. Write in details about process of managing energy?

Q6. Write in short :

- Importance of Energy Management
- Effects of fatigue
- Efforts used in Home making activities
- Energy required for household tasks.
- Evaluative feedback- process of managing energy.

Unit – III

Q1. Define work simplification and explain Process chart in details?

Q2. Give importance of work simplification and write in details about pathway chart?

Q3. Define work simplification and write in details about operation chart?

Q4. Write in details about Mundel's classes of change any 3?

Q5. Write in short :

- Importance of work simplification
- Process chart
- Operation chart
- Change in finished product.
- Change in raw material

Unit – IV

Q1. Define Money management and write in details about steps in making budget?

Q2. Write in brief about Family finance plan?

Q3. Give importance of planning in Money management?

Q4. How evaluative feedback help in Money management?

Q5. Write in brief about process of money management?

Q6. Explain in brief about Types of account keeping?

Q7. DefineAccount keeping and give importance of account keeping?

Q8. Define consumer and write in details consumer credit –credit purchase?

Q9. Explain Consumer Protection?

Q10. Write in details about Intelligent choice of consumer goods?

यशवंत महाविद्यालय, वर्धा

भूगोल विभाग

प्रश्न संच 203-24

समिस्टर ४ मानवी भूगोल

खालील प्रश्नांची सविस्तर माहिती लिहा.

(१) मानवी भूगोलाच्या महत्त्वाच्या व्याख्या लिहून मानवी भूगोलाचे स्वरूप स्पष्ट करा.
(२) मानवी भूगोलाच्या शाखांची माहिती लिहा.
(३) मानवी भूगोलाची व्याप्ती व विषय क्षेत्र यांची माहिती लिहा.
(४) मानवी भूगोलाचे स्वरूप आणि व्याप्ती स्पष्ट करा.
(५) मानवी भूगोलाचा निरनिराळ्या शास्त्रांशी असलेला संबंध थोडक्यात सांगा.
(६) मानवी भूगोलाच्या अभ्यासाचे दृष्टिकोन स्पष्ट करा.
(७) मानवी उत्क्रांतीचे विविध टप्पे स्पष्ट करा.
(८) मानवी उत्क्रांतीचे घटक आणि प्रक्रिया विशद करा.
(९) मानवी उत्क्रांतीच्या परिवर्तनाविषयी लिहा.
(१०) मानवी वंशाच्या व्याख्या सांगून वंशाचे वर्गीकरण कोणत्या कसोट्या लावून करतात ते स्पष्ट करा.
(११) बुशमेन आदिवासी जमातीची सविस्तर माहिती लिहा.
(१२) गोंड आदिवासी जमातीची सविस्तर माहिती लिहा.
(१३) गुज्जर आदिवासी जमातीची सविस्तर माहिती लिहा.
(१४) शीत प्रदेशातील मानवी जीवन स्पष्ट करा.
(१५) पर्वतीय प्रदेशातील मानवी जीवन स्पष्ट करा.
(१७) लोकसंख्येचे जागतिक वितरण विशद करा.
(१८) लोकसंख्येच्या वितरणावर परिणाम करणारे घटक स्पष्ट करा.
(१९) लोकसंख्येचा सिद्धांत स्पष्ट करा.
(२०) लोकसंख्येच्या स्थलांतरावर सविस्तर लिहा.
(२१) माल्थसचा लोकसंख्येचा सिद्धांत सांगून या सिद्धांताचे टीकात्मक परिक्षण करा.
(२२) भारतातील लोकसंख्येच्या वितरणावर परिणाम करणारे घटक स्पष्ट करा.
(२३) भारतातील लोकसंख्येचे प्रादेशिक वितरण स्पष्ट करा.
(२४) भारतातील लोकसंख्यावाढीचा वृत्तांत लिहा.
(२५) भारतीय लोकसंख्येच्या समस्या सांगून त्यावरील उपाय सांगा.
(२६) भारतातील लोकसंख्येची वयोरचना स्पष्ट करा.
(२७) भारताचे लोकसंख्या घनतेचे विविध विभाग स्पष्ट करा.
(२८) भारतीय लोकसंख्येची लिंग गुणोत्तर, वयरचना व साक्षरता ही वैशिष्ट्ये विशद करा.
(२९) नागरीकरणाचा अर्थ सांगून नागरीकरणाचे विविध घटक स्पष्ट करा.
(३०) भारतातील नागरीकरणाचा सविस्तर वृत्तांत लिहा.
(३१) भारतातील नागरीकरणाचा कल विशद करा.
(३२) भारतातील राज्यवार नागरीकरणावर सविस्तर लिहा.
(३३) भारतातील नागरीकरणाच्या समस्या सांगा.

(ब) फरक स्पष्ट करा.

(i) प्रादेशिक दृष्टिकोन आणि वस्तू दृष्टिकोन

(ii) कार्यात्मक दृष्टिकोन आणि तात्त्विक दृष्टिकोन.

(iii) सांख्यिकी पद्धती आणि वैयक्तिक पद्धती.

(iv) तुलनात्मक पद्धती आणि एकात्मक पद्धती.

(१) मानवी उत्क्रांतीचे टप्पे आणि घटक

(२) कॉकेसाईड आणि निग्रोईड

(३) पिग्मी आणि बुशमेन

(४) इंडो आर्यन आणि तुर्की आर्यन

(१) नागरीकरण आणि लोकसंख्येची वाढ.

(२) अतिजास्त घनतेचा आणि विरळ घनतेचा विभाग.

(क) थोडक्यात टिपा लिहा.

(१) मानवी भूगोलाच्या व्याख्या.

(२) मानवी भूगोलाच्या शाखा.

(३) मानवी भूगोलाची व्याप्ती.

(४) मानवी भूगोलाचे स्वरूप.

(५) मानवी भूगोलाच्या अभ्यासाचे महत्त्व.

(६) मानवी भूगोलाचा इतर शास्त्रांशी संबंध.

(७) मानवी भूगोलाची तत्त्वे.

(८) मानवी भूगोलाची कार्ये.

(९) मानवी भूगोलाच्या अभ्यासाचे उद्देश.

(१०) मानवी भूगोलाच्या अभ्यासाच्या पद्धती.

(११) मानवी उत्क्रांतीचे घटक लिहा.

(१२) मानवी वंशाच्या वर्गीकरणाची निश्चित लक्षणे सांगा.

(१३) कॉकेसाईड वंशाची माहिती लिहा.

(१४) भारतातील मानवी वंशाचे वर्गीकरण करा.

(१५) मानवी उत्क्रांतीचे टप्पे

(१६) मानवी उत्क्रांतीची परिवर्तने

(१७) मानवी वंशाचे वर्गीकरण

(१८) कॉकेसाईड वंश

(१९) निग्रोईड वंश

(२०) एस्किमो

(२१) बुशमेन

(२२) गोंड

(२३) गुज्जर

(२४) लोकसंख्येचे जागतिक वितरण

(२५) लोकसंख्येच्या वितरणाचे घटक
(२६) न्यूनतम लोकसंख्येची संकल्पना
(२७) पर्याप्त लोकसंख्या
(२८) अतिरिक्त लोकसंख्या
(२९) माल्थसचा लोकसंख्या सिद्धांत
(३०) स्थलांतराची वैशिष्ट्ये
(३१) स्थलांतराचे परिणाम
(३२) जागतिक स्थलांतर
(३३) लोकसंख्यावाढीची कारणे
(३४) लोकसंख्यावाढीचे परिणाम
(३५) भारतातील नागरीकरणाचा कल
(३६) लोकसंख्या घनतेचे विभाग
(३७) लोकसंख्या वितरणाचे आर्थिक घटक
(३८) लोकसंख्या वितरणाचे भौगोलिक घटक
(३९) नागरीकरणावर परिणाम करणारे घटक
(४०) भारतातील राज्यवार नागरीकरण
(४१) भारतातील नागरीकरणाच्या समस्या

(ब) थोडक्यात उत्तरे लिहा.

(१) शीत प्रदेशातील भौगोलिक परिस्थिती स्पष्ट करा.
(२) उष्ण प्रदेशातील भौगोलिक परिस्थिती स्पष्ट करा.
(३) पर्वतीय प्रदेशातील भौगोलिक परिस्थिती स्पष्ट करा.
(४) न्यूनतम लोकसंख्येची संकल्पना स्पष्ट करा.
(५) पर्याप्त लोकसंख्येची संकल्पना स्पष्ट करा.
(६) अतिरिक्त लोकसंख्येची संकल्पना स्पष्ट करा
(७) माल्थसचा लोकसंख्येचा सिद्धांत स्पष्ट करा.
(८) कार्ल मार्क्सस लोकसंख्येचा सिद्धांत स्पष्ट करा.

YESWANT MAHAVIDYALAYA, WARDHA

DEPARTMENT OF ENGLISH

TIME TABLE for EXTRA CLASSES

2023-24

Day	Time	Name Of Faculty
Monday	12.30-1.30 pm	Madhuri Sidam
Tuesday	12.30-1.30 pm	Amit Pohankar
Wednesday	12.30-1.30 pm	Kalyani Thombre
Friday	12.30-1.30 pm	Poonam Mehare
Saturday	12.30-1.30 pm	Abhijeet Waghade

Syllabus

1. Noun
2. Pronoun
3. Adjective
4. Verb
5. Adverb
6. Preposition
7. Conjunction
8. Interjection
9. Tenses
10. Voice
11. Degree
12. Direct- Indirect Speech

Activity Report: English Extra ClassesFor Slow Learners

Program Conducted: English Extra Classes
Duration: 3rd to 31st October 2023
Venue: Room on 12, Yeswant Mahavidyalaya, Wardha
Time: 12.30 to 1.30 p.m.
Department: English

Objectives:

1. To reinforce understanding and application of key English grammar concepts.
2. To enhance students' proficiency in grammar usage and sentence construction.
3. To prepare students for upcoming examinations and improve their overall academic performance.

Outcomes:

1. Improved grasp of fundamental English grammar concepts.
2. Enhanced ability to apply grammar rules in writing and speaking.
3. Increased confidence in using various parts of speech effectively.
4. Better comprehension and application of tenses and voice.
5. Enhanced skills in transforming sentences from direct to indirect speech.
6. Strengthened understanding of sentence structure and syntax.

Activity Report:

Timetable:

Day	**Time**	**Faculty**
Monday	12:30-1:30pm	Madhuri Sidam
Tuesday	12:30-1:30pm	Amit Pohankar
Wednesday	12:30-1:30pm	Kalyani Thombre
Friday	12:30-1:30pm	Poonam Mehare
Saturday	12:30-1:30pm	Abhijeet Waghade

Syllabus Covered:

1. Noun
2. Pronoun
3. Adjective
4. Verb
5. Adverb
6. Preposition
7. Conjunction
8. Interjection
9. Tenses
10. Voice
11. Degree
12. Direct-Indirect Speech

Activities and Progress:

1. **Noun and Pronoun**: Madhuri Sidam conducted interactive sessions where students were taught the basics of nouns and pronouns. Various examples were discussed to elucidate their usage in sentences.
2. **Adjective and Verb**: Amit Pohankar engaged students in exercises and quizzes to strengthen their understanding of adjectives and verbs. Role-playing activities were also organized to apply these concepts in context.
3. **Adverb and Preposition**: Kalyani Thombre employed multimedia resources to explain adverbs and prepositions. Students participated in group discussions to explore different usages of these parts of speech.
4. **Conjunction and Interjection**: Poonam Mehare conducted engaging sessions focusing on conjunctions and interjections. Students practiced constructing sentences using conjunctions and expressing emotions through interjections.
5. **Tenses and Voice**: Abhijeet Waghade led sessions on tenses and voice, providing comprehensive explanations and mnemonic devices to aid memorization. Students practiced converting sentences between different tenses and voices.
6. **Degree and Direct-Indirect Speech**: In the final sessions, all faculty members collaborated to cover the remaining topics of degree and direct-indirect speech. Case studies and real-life examples were analyzed to deepen students' understanding.

Feedback and Conclusion:

Throughout the extra classes, students actively participated in discussions and activities, showing a keen interest in mastering the English language. Faculty members received positive feedback regarding the clarity of explanations and the effectiveness of teaching methodologies. Overall, the extra classes served their purpose in supplementing the regular curriculum and nurturing students' linguistic abilities.

ACTIVITY ORGANIZED REPORT

(Academic Year: 2023-2024)

Name of activity organized	Group discussion
Title of the activity	Group Discussion on basic techniques of garment construction.
Date of activity organized	22/10/2024
Name of the coordinator of activity	Miss. Manju Meshram
Place of the activity	Classroom Semester III
No .of participant(student)	14
Name of the sponsored organization	--
Name and designation of the expert/resource person	Miss. Manju Meshram
Objective of the activity	• To discuss the basic techniques of garment construction.
Outcome of the activity(Feedback analysis of participant)	• The knowledge about drafting and construction techniques. • Understands the basic tricks of construction techniques.
Geo tagged photo and News	Attached
Signature sheet of staff and students	Attached

GPS Map Camera
Google
22/10/24 02:05 PM GMT +05:30

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha
Session 2023-24
Department: - English
Assignments Topics foe Slow Learners

Sr. No.	Name of Students	Assignments Topic
1	Bhagyashri A. Lakhe	Parts of Speech
2	Rashmi D. Kawde	Nouns: Types and Functions
3	Payal D. Kangale	Pronouns: Types and Usage
4	Anjali N. Wankhede	Verbs: Types and Tenses
5	Sadiya S. Sheikh	Adjectives: Types and Comparison
6	Pallavi A. Bawane	Adverbs: Types and Usage
7	Payal V. Deshmukh	Articles: Definite and Indefinite
8	Neha I. Nat	Prepositions: Types and Usage
9	Priti Mankar	Conjunctions and Their Types
10	Suhani R. Waghamare	Interjections
11	Karina Gadekar	Sentence Structure
12	Dipali Shende	Subject-Verb Agreement
13	Pallavi V. Deshmukh	Active and Passive Voice
14	Vivek Narane	Direct and Indirect Speech
15	Manthan Raut	Modal Verbs
16	Mansi Wasekar	Conditional Sentences
17	Payal Rathod	Phrasal Verbs
18	Durga Nival	Clauses: Types (Main and Subordinate)
19	Roshani Pachare	Punctuation Rules
20	Sejal Uike	Determiners
21	Devyani Upase	Gerunds and Infinitives
22	Ansh Jaiswal	Idioms and Phrases
23	Vijay Mankar	Common Grammatical Errors

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha
Department of English
Slow Learners and Advance Learners
Session 2023-24

Department: - English

Event - Revision Test for Slow Learners

Event Organized Report

1	Title of Activity / Events	Slow Learners and Advance Learners
2	Date of Activity / Events	04/12/2023
3	Objectives of program	4. The test should help identify specific areas where slow learners need additional support and guidance. 5. Encourage slow learners to feel more confident in their abilities. 6. Reinforce important concepts covered in previous lessons or units to ensure understanding and retention 7. Use the test as a tool to measure the progress of slow learners over time, acknowledging improvements and celebrating achievements
4	Name of Coordinator	M.M. Sidam
5	No. of students participated	23
6	Place of Activity	Room no.12
7	Name and address of expert /resource person	
8	Outcomes of program	5. Measure the improvement in retention of previously taught material. Slow learners may struggle with retaining information, so an outcome focusing on improved memory recall can be valuable. 6. Assess whether slow learners have gained a better understanding of the concepts covered in the revision test. This could involve evaluating their ability to explain

		concepts in their own words or solve problems related to the material. 7. Evaluate whether participation in the revision test has boosted the confidence of slow learners. Increased confidence can lead to better engagement and motivation to learn. 8. Use the outcomes to track the progress of each slow learner over time. This could involve comparing their performance in multiple revision tests to identify areas of improvement and areas that may still need focus.
9	Photo with caption	

Department: - English

Session 2023-24

Revision Test For Slow Learners

Max Marks: 20 **Time:30min**

Q.1. Welcome ____! We are delighted to work ___ you.

1. In, for 2. Aboard, with 3. For, for 4. Because, with

Q.2. ___ centuries, the pictures of animals are ____ painted.

1. Since, -- 2. About, been 3. For, being 4. Since, being

Q.3. In the forest, the bat flew low ___ their heads. 1. On 2. Up 3. Over 4. Above

Q.4. To save itself ___ predators, animals ____ the part of their body at will and this is known as autotomy.

1. From, leave 2. With, cut off 3. By, shed 4. From, cast off

Q.5. We haven't seen her ___ last year, ___ she shifted to boston?

1. Since, has 2. From, did 3. In, is 4. For, has

Q.6. You have to ___ the book, it ____ 5 sections.

1. Read, consists 2. Go through, comprises 3. Get through, comprises of 4. To read, consists of

Q.7. A preface ___ a book introduces the book.

1. Of 2. For 3. To 4.

Q.8. It seems that democracy has succeeded in India, if you ___ by people's perception.

1. Follow 2. Read 3. Go 4. Plan

Q.9. The Penguins, _____ is a friendly animal, and is a native of Antarctica.

1. That 2. Which 3. It 4. Who

Q.10. The father was anxious ___ the safety of his daughter and said, 'I'll be with you ___ a minute.

1. For, for 2. On, within 3. Over, at 4. About,

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Session 2023-24

Department: - English

Revision Test For Slow Learners

Sr. No.	Name of Students	Signature
1	Bhagyashri A. Lakhe	B.A. Lakhe
2	Rashmi D. Kawde	R. D. Kawade
3	Payal D. Kangale	P.D. Kangale
4	Anjali N. Wankhede	A.wankhede
5	Sadiya S. Sheikh	Sheikh
6	Pallavi A. Bawane	Pallavi Bawane
7	Payal V. Deshmukh	[illegible]
8	Neha I. Nat	Nat
9	Priti Mankar	P. Mankar
10	Suhani R. Waghamare	Suhani
11	Karina Gadekar	Gadekar
12	Dipali Shende	D. Shende
13	Pallavi V. Deshmukh	P.V. Deshmukh
14	Vivek Narane	Vivek N
15	Manthan Raut	Manthan
16	Mansi Wasekar	M.S. Wasekar
17	Payal Rathod	Payal Rathod
18	Durga Nival	Durga Nival
19	Roshani Pachare	R.Pachare
20	Sejal Uike	Sejal
21	Devyani Upase	D.Upase
22	Ansh Jaiswal	[illegible]
23	Vijay Mankar	V. Mankar

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha
Session 2023-24
Department: - English
Revision Test For Slow Learners
Score Sheet

Sr. No.	Name of Students	Max Marks 20
1	Bhagyashri A. Lakhe	14
2	Rashmi D. Kawde	18
3	Payal D. Kangale	14
4	Anjali N. Wankhede	18
5	Sadiya S. Sheikh	14
6	Pallavi A. Bawane	18
7	Payal V. Deshmukh	16
8	Neha I. Nat	16
9	Priti Mankar	16
10	Suhani R. Waghamare	16
11	Karina Gadekar	14
12	Dipali Shende	18
13	Pallavi V. Deshmukh	18
14	Vivek Narane	14
15	Manthan Raut	14
16	Mansi Wasekar	14
17	Payal Rathod	18
18	Durga Nival	16
19	Roshani Pachare	16
20	Sejal Uike	18
21	Devyani Upase	16
22	Ansh Jaiswal	14
23	Vijay Mankar	14

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

2023-2024

Name of Faculty – P. M. Narayane

Surprise Test

Mode – Offline

B. A.II Sem Subject Marathi

सूचना– सर्व प्रश्नांना समान गुण आहेत.

वेळ ३० मिनिटे एकूण गुण २०

प्रश्न १– 'गाडगेबाबांनी शाळा दिली' असे सीमा साखरे का म्हणतात?

प्रश्न २ – आई! मारू नकोस गर्भात!' या कवितेचा थोडक्यात अर्थ सांगा.

प्रश्न ३ – 'मेंढरं' या कवितेत कवींनी कशाप्रकारे राजकीय भाष्य केले आहे?

प्रश्न ४ – 'पुन्हा एकदा' या कवितेचा आशय थोडक्यात लिहा.

Sr.No	Class	Student Name	Marks
1	B.A. - 1	SHITAL SAHEBRAO NEHARE	13
2	B.A. - 1	VAISHNAVI PRAMOD YENDE	14
3	B.A. - 1	KIRTIRAJ DNYANESHWAR AMBORE	13
4	B.A. - 1	RUTUJA SANJAYRAO SAPKAL	15
5	B.A. - 1	MAHEK SUDHAKAR MANGAM	14
6	B.A. - 1	SWATI SANTOSHRAO ADHAV	15
7	B.A. - 1	SAGAR HARICHANDRA GHUSE	15
8	B.A. - 1	ARMAN IRFAN SHEIKH HABIB SHEIKH	14
9	B.A. - 1	DIVYA RAJU BHAGAT	14
10	B.A. - 1	DINESH SUNILRAO BAWANE	14
11	B.A. - 1	ROSHANI SANTOSH PACHARE	13
12	B.A. - 1	SUJATA SURYAKANT RATHOD	14
13	B.A. - 1	SURAJ DEVIDAS SHINDE	15
14	B.A. - 1	TEJASVINI PRASHANT AMBATKAR	16
15	B.A. - 1	VEDANT VILAS CHALKE	15
16	B.A. - 1	RUSHIKESH SUNIL BAWANE	16
17	B.A. - 1	RAKSHA RAJU AWAJEKAR	14
18	B.A. - 1	AACHAL KEVALDAS RANGARI	15
19	B.A. - 1	PRATIK RAGHAVENDRA TRIPATHI	15
20	B.A. - 1	NAMRATA LAXMAN GADHAVE	14
21	B.A. - 1	CHAITNYA VIKAS BORKAR	13
22	B.A. - 1	PAYAL GANGADHAR RAUT	15
23	B.A. - 1	TUSHAR BHIMRAO UIKEY	15
24	B.A. - 1	SOHEL YUSUF SHEKH	15
25	B.A. - 1	AKSHAY DILIP CHAUKONE	14
26	B.A. - 1	RUSHIKESH RAVI PAWAR	14
27	B.A. - 1	NIKHIL RAVINDRA KAILUKE	15
28	B.A. - 1	GAYATRI PRAVIN BAWANKAR	15
29	B.A. - 1	PRAJWAL JANRAO DEHARE	15
30	B.A. - 1	DIKSHA NARAYAN VAITAGE	15
31	B.A. - 1	VAISHNAVI HIMMATRAO SELOKAR	14
32	B.A. - 1	PRATIKSHA SHESHRAO ATRAM	15
33	B.A. - 1	SUHANI SURESH DHAKANE	15
34	B.A. - 1	PRAJWAL PADMAKAR DHAGE	14
35	B.A. - 1	DIVYA VISHWESHWAR TEKAM	13
36	B.A. - 1	PRACHI ASHOK SURJUSE	15
37	B.A. - 1	KARAN SHAHUJI DATE	15
38	B.A. - 1	ABHISHEK JAYRAM NANDANWAR	14
39	B.A. - 1	VISHAL DILIP MOHOD	15
40	B.A. - 1	SIDDHI ANILRAO BHOYAR	15
41	B.A. - 1	AKSHAY VASANTRAO BHONDE	15
42	B.A. - 1	MANSI JIVAN WASAKE	14
43	B.A. - 1	YOGINI GANGADHAR MORASKAR	15
44	B.A. - 1	KOMAL GAJANAN WARHADE	17

45	B.A. - 1	VAISHNAVI SHYAM PATWA	16
46	B.A. - 1	RANI PUNDLIK RAUT	15
47	B.A. - 1	MAYURI RAVI SOYAM	15
48	B.A. - 1	KALLYANI VILASRAO LIKHAR	15
49	B.A. - 1	TEJASWINI SHYAM KHERADE	14
50	B.A. - 1	ASHLESHA SATISH INGOLE	14
51	B.A. - 1	VIJAY DASHRATH MANKAR	13
52	B.A. - 1	PRAJOD BANDU PATIL	15
53	B.A. - 1	SONU SHERU SHAHA	14
54	B.A. - 1	SAHIL AMBADAS PARTEKI	15
55	B.A. - 1	ROMIT KAWADU GALANDE	16
56	B.A. - 1	GAURAV NILESH JADHAV	15
57	B.A. - 1	RAJESHRI VASANTRAO ZADE	15
58	B.A. - 1	TANU KISANAJI ZANZADE	14
59	B.A. - 1	ANURADHA RAJESH UBHAD	14
60	B.A. - 1	MAYURI GAJANANRAO BHONDAVE	15
61	B.A. - 1	GAURI HANUMANT CHAVHAN	16
62	B.A. - 1	BHUMIKA DEVIDAS KAPTE	15
63	B.A. - 1	HIMANSHU SANJAYRAO BENDE	14
64	B.A. - 1	ASAVARI MAROTI SALAM	14
65	B.A. - 1	AACHAL UTTAMRAO GUJARKAR	13
66	B.A. - 1	PAYAL VINOD DESHMUKH	14
67	B.A. - 1	PALLAVI VINOD DESHMUKH	14
68	B.A. - 1	MEENA AMBADAS BAWANE	15
69	B.A. - 1	JONSIN BABLU BASHIR PATHAN	13
70	B.A. - 1	PRITI VALMIK THAKARE	16

ACTIVITY ORGANIZED REPORT

(Academic Year: 2023-2024)

Name of activity organized	Seminar
Title of the activity	Seminar
Date of activity organized	15/02/2024
Name of the coordinator of activity	Dr S.R.Vishwakarma
Place of the activity	Classroom Semester IV
No .of participant(student)	24
Name of the sponsored organization	--
Name and designation of the expert/resource person	Dr.S.R.Vishwakarma
Objective of the activity	• To understand the unit and to develop presentation skills
Outcome of the activity(Feedback analysis of participant)	• Improve presentation skills. • Explain Problems of elderly • Discuss Solution of elderly
Geo tagged photo and News	Attached
Signature sheet of staff and students	Attached

STUDENTS PRESENTING SEMINAR

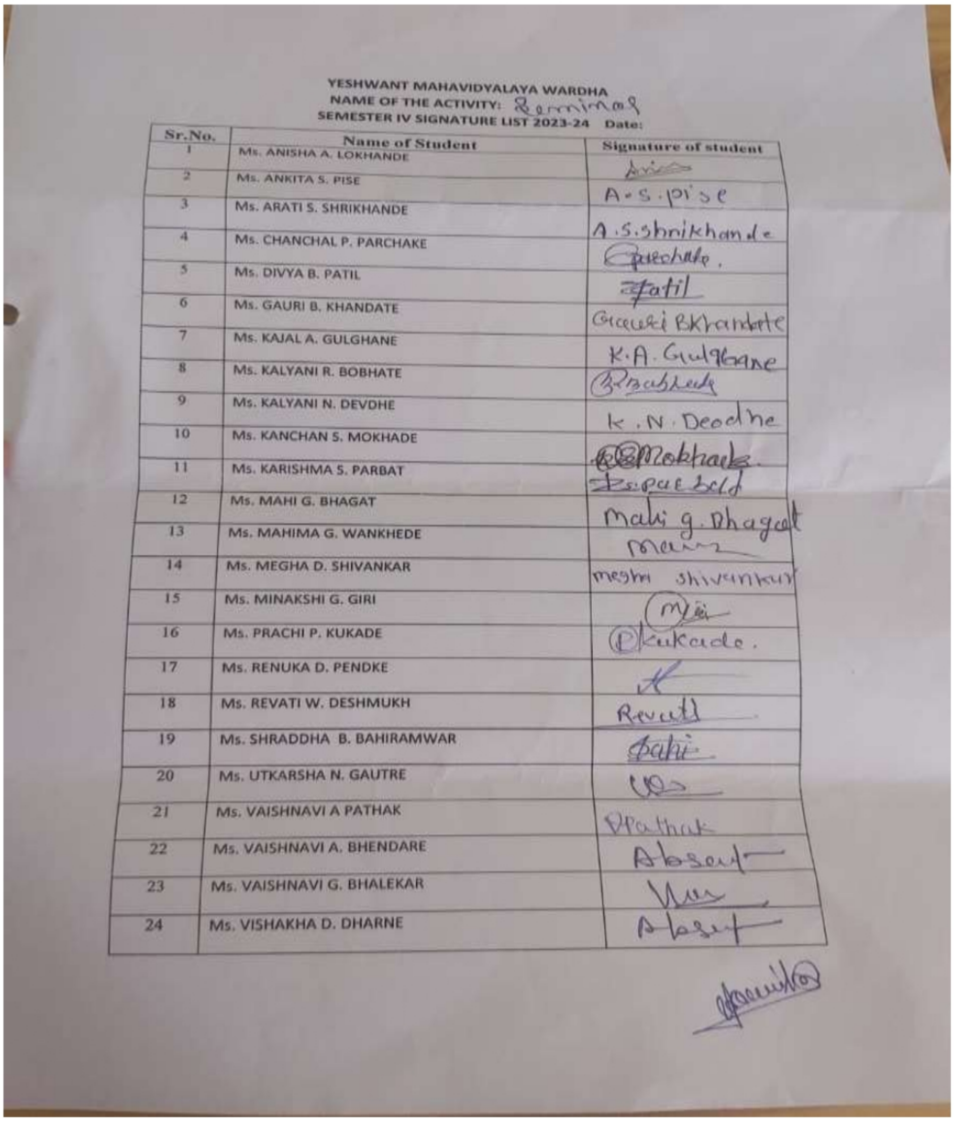

YESHWANT MAHAVIDYALAYA WARDHA
NAME OF THE ACTIVITY: Seminar
SEMESTER IV SIGNATURE LIST 2023-24 Date:

Sr.No.	Name of Student	Signature of student
1	Ms. ANISHA A. LOKHANDE	
2	Ms. ANKITA S. PISE	A.S.pise
3	Ms. ARATI S. SHRIKHANDE	A.S.shrikhande
4	Ms. CHANCHAL P. PARCHAKE	Parchake.
5	Ms. DIVYA B. PATIL	Patil
6	Ms. GAURI B. KHANDATE	Gauri BKhandate
7	Ms. KAJAL A. GULGHANE	K.A. Gulghane
8	Ms. KALYANI R. BOBHATE	
9	Ms. KALYANI N. DEVDHE	K.N. Deodhe
10	Ms. KANCHAN S. MOKHADE	Mokhade.
11	Ms. KARISHMA S. PARBAT	
12	Ms. MAHI G. BHAGAT	Mahi g. Bhagat
13	Ms. MAHIMA G. WANKHEDE	
14	Ms. MEGHA D. SHIVANKAR	megha shivankar
15	Ms. MINAKSHI G. GIRI	
16	Ms. PRACHI P. KUKADE	Pkukade.
17	Ms. RENUKA D. PENDKE	
18	Ms. REVATI W. DESHMUKH	Revati
19	Ms. SHRADDHA B. BAHIRAMWAR	
20	Ms. UTKARSHA N. GAUTRE	
21	Ms. VAISHNAVI A PATHAK	VPathak
22	Ms. VAISHNAVI A. BHENDARE	Absent
23	Ms. VAISHNAVI G. BHALEKAR	
24	Ms. VISHAKHA D. DHARNE	Absent

YeshwantMahavidyalaya, Wardha

Hindi Department Session – 2023-24

B.A. I Semester

Subject & Hindi

Subject : Revision Test

Time : 30 Minutes **Marks : 20**

प्रश्न 1 हिंदी भाषा का महत्व लिखिए ।

प्रश्न 2 अंलकार से आप क्या समझते है ?

Yeshwant Mahavidyalaya, Wardha

Inter Quality Assurance Cell (IQAC)

Hindi Department Session – 2023-24

B.A. I Semester - RivisionTest Record

S. R.	Name of Students	Marks
1.	AFEERA SALIM PATHAN	18
2.	AKASH MAHESH PRAJAPATI	16
3.	ALTAF JAMIL SHEIKH	15
4.	ANISHA HARIBHAU PISDURKAR	17
5.	ANJALI DILIP MURAI	11
6.	ANSHU RAJU JAISWAL	09
7.	BERTILA JOHAN KANDAIBOUR	19
8.	BHUMIKA SHRAVIN CHANDORIYA	16
9.	HARSHITA GAJENDRA RAJPUT	12
10.	KALASH CHANDRA PRADHAN	18
11.	MAHEK ANJUM KALAM KHAN PATHAN	15
12.	MALEHA YUNUS KHAN	15
13.	MEHVISH PARVEEN AJAZ KHAN	17
14.	MUKESH ISHWAR FATE	10
15.	NAGOSE SHANTANU PRASHANT	12
16.	NAQIYAH ABDULHUSAIN RAIPURWALA	11
17.	PRINCE RAGHVENDRA TRIPATHI	17
18.	PRIYANKA ANIRUDDHA DVIVEDI	16
19.	RAJNANDINI RAMPRASAD TIWARI	16
20.	SABAHAT ABID ALI	18
21.	SAHIBANAAZ MOHAMMAD FAROOQUE	15
22.	SAIMA PARVEEN ZAHEER SHEIKH	12
23.	SANIYATABBASUM RIGJWAN SHAH	07
24.	SHAHID KALEEM SAYYAD	17
25.	SHAIKH AWAIZ SHAIKH FAREED SHAIKH	15
26.	SHALOMITH SURYAKANT SALVE	18
27.	SHEIKH SOHIL SHEIKH NABI SHEIKH	16
28.	SUFIYAN SALIM MOHAMMAD	15
29.	UBAID IFTEKHAR BAIG	09
30.	VAISHNAVI SHYAM PATWA	11
31.	VIJAY DASHRATH MANKAR	16

B. A. Second Year

Subject : Geography Semester-IV

Introduction to Human Geography

UNIT-I

- Meaning, Definition and Scope of Human Geography,
- Branches of Human Geography
- Ratzel's Contribution to Human Geography

UNIT-II

- Human races
- Basis of Classification,
- Races of World and India by G. Taylor

UNIT-III

- Man-Environment relationship Determinism, Possibilism, Neo-determinism
- Human adaptation to Environment-Eskimo and Gond

UNIT-IV

- Primary economic activities-
- Shifting and Subsistence Agriculture
- Hunting and Gathering, Fishing

UNIT – 1

मानवी भूगोल ही भूगोलाची एक अत्यंत महत्त्वाची आधुनिक शाखा मानली जाते. मानवी भूगोल ही प्राकृतिक भूगोलाच्या पायावरच उभी राहिलेली परंतु मानवनिर्मित गोष्टींचा (Cultural Factors) अभ्यास करणारी व प्राकृतिक घटकांचा त्यांच्यावर होणारा परिणाम अभ्यासणारी शाखा आहे. मानवी भूगोलामध्ये मानव व त्याचे नैसर्गिक पर्यावरण यांच्या संबंधांचा अभ्यास केला जातो. मानवी जीवनावर नैसर्गिक पर्यावरणाचा प्रभाव पडतो.उपलब्ध नैसर्गिक पर्यावरणाच्या घटकांतून प्राप्त होणाऱ्या संसाधनांचा वापर करून मानव तांत्रिक कौशल्ये, वैज्ञानिक प्रगती व सातत्यपूर्ण प्रयत्नांच्या बळावर आपले जीवन जगतो. आर्थिक क्रिया अथवा व्यवसाय करतो. आपला आर्थिक विकास करून घेतो. या सर्वांचा समावेश मानवी भूगोलात केला जातो. मानवाच्या सर्व प्रकारच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक वर्तनांचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणून मानवी भूगोल हे सामाजिक शाखांशी जवळीक साधणारे शास्त्र आहे असे मानले जाते.

1.1) मानवी भूगोलाच्या व्याख्या : (Definitions of Human Geography):

मानवी भूगोलाच्या व्याख्या तयार करताना त्यातील विविध दृष्टिकोन लक्षात घेणे महत्त्वाचे असते. **मानव व निसर्गसंबंधांचा मानवी विकसनाच्या दृष्टिकोनातून केलेला अभ्यास म्हणजे मानवी भूगोल होय.** मानवी भूगोलाच्या निरनिराळ्या शास्त्रज्ञांनी केलेल्या खालील व्याख्या महत्त्वाच्या मानल्या जातात.

(i) रॅटझेल : रॅटझेल यांना '**मानवी भूगोलाचा जनक**'म्हणतात.रॅटझेल हे जर्मन भूवैज्ञानिक त्यांनी आपल्या **"Anthropo Geography"**या जगप्रसिद्ध ग्रंथात मानवी भूगोलाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे दिली आहे :

> **"मानवी जीवनावर परिणाम करणाऱ्या पर्यावरणाच्या घटकांचा अभ्यास म्हणजे मानवी भूगोल होय."**

(ii) कु. सेम्पल : कु. सेम्पल यांनी "Influence of Geographic Environment" या ग्रंथात मानवी भूगोलाची व्याख्या केली आहे. कु. सॅम्पल निसर्गवादाच्या समर्थक असल्या तरी त्यांची व्याख्या सर्वसमावेशक वाटते .

"मानवी भूगोल म्हणजे अस्थिर पृथ्वी व चंचल मानव यांच्यातील बदलत्या संबंधांचा अभ्यास होय." ("Human Geography is the study of the changing relationship between the unresting man and the unstable earth. ")

(iii) एल्सवर्थ हंटिंग्टन : यांनी आपल्या "Principles of Human Geography (1920)" या ग्रंथात,

"मानवी क्रिया व गुण- वैशिष्ट्ये यांच्या भौगोलिक पर्यावरणांशी असलेल्या संबंधांचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे मानवी भूगोल होय."

(iv) विदाल - द - ला - ब्लाश: प्रसिद्ध फ्रेंच मानवी भूगोलतज्ज्ञ विदाल-द- ला- ब्लाश यांनी मानवी भूगोलाला वैज्ञानिक स्वरूप प्राप्त करून दिले. त्यांनी "Principles of Human Geography (1927)" या ग्रंथात मानवी भूगोलाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे :

"नैसर्गिक नियम आणि मानवाच्या परस्परसंबंधांतून एक नवीन विचार प्रस्तुत करणारे शास्त्र म्हणजे मानवी भूगोल होय." ("Human Geography offers a new conception of the interrelationship between earth and man.")

मानव केवळ प्राकृतिक परिस्थितीनुसार आपले जीवन व्यतीत करीत नसून तो आपल्या कर्तृत्वाने वातावरणालाही स्वतःकरिता अनुकूल करण्याचा प्रयत्न करतो. त्याच्या या कृत्यामुळे एकप्रकारच्या सांस्कृतिक पर्यावरणाचा विकास होतो.

अशाप्रकारे मानवी भूगोलाच्या वरीलप्रमाणे व्याख्या महत्त्वाच्या मानल्या जातात. या सर्व व्याख्यांवरून असे स्पष्ट होते की,

"मानवी भूगोल म्हणजे मानव व त्याच्या सभोवतालचे पर्यावरण यांचा परस्परसंबंध व त्यातून निर्माण होणाऱ्या क्रिया-प्रतिक्रिया यांचा अभ्यास करणारे शास्त्र होय.

१.२) मानवी भूगोलाचे स्वरूप :(Nature of Human Geography):

अगदी सुरुवातीस हिप्पोक्रेटसपासून आधुनिक भूगोलतज्ज्ञांपर्यंत मानवी भूगोलात मानव व त्याचे बदलते पर्यावरण यांच्या संबंधांचा अभ्यास समाविष्ट होतो. मात्र जलद प्रगतीची महत्त्वाकांक्षा बाळगणारा मानव स्वतःच्या प्रगतीसाठी पर्यावरणात बदल घडवत

आहे. परिणामतः त्यांच्यातील बदलत्या संबंधांमुळे मानवी भूगोलाच्या अभ्यासाचे स्वरूपही बदलत आहे. म्हणून मानवी भूगालास **'गतिशील शास्त्र'**असेही म्हटले जाते.

भूपृष्ठावरील विविध परिसरात राहणाऱ्या विविध मानवी समूहाच्या प्राथमिक गरजांमध्ये सुद्धा खूपच भिन्नता आढळते. त्यांच्या चालीरीती, कपडेलत्ते, वर्तणूक, व्यवसाय, भाषा, संस्कृती व एकूणच जीवन जगण्याव्या पद्धती यामधूनही विविधता स्पष्ट होते. मानव जातीचे बारकाईने निरीक्षण केल्यास आपणास असे दिसते की, विशिष्ट भू-भागावरील लोक उंच, गोरे, तल्लख बुद्धीचे, चिकाटीचे व नवनिर्मितीचे भोक्ते असतात तर काही विशिष्ट भागातील लोक, काळे, बुटके, मंदबुद्धीचे, अल्पसंतुष्ट असतात. अशा प्रकारचे फरक आढळून येण्यामध्ये नैसर्गिक पर्यावरणांखेरीज जैविक व सांस्कृतिक घटकांचाही समावेश होतो.पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर ही जी स्थल-कालातील भिन्नता आढळून येते त्यांचा अभ्यास मानवी भूगोलात केला जातो. तसेच हे मानव व निसर्ग यांच्यातील स्थल-कालातील संबंध नेहमीच बदलणारे असल्याने मानवी भूगोलाचे स्वरूपही परिवर्तनीय आहे.

१.३) मानवी भूगोलाची व्याप्ती :(Scope of Human Geography):

या विषयाचे क्षेत्र केवळ मानवी व्यवसाय आणि त्याचे सभोवतालच्या वातावरणाशी असलेले संबंध इतक्यापुरतेच मर्यादित नसून भौतिक परिस्थितीबरोबर सांस्कृतिक परिस्थिती, लोकसंख्या, कार्यक्षमता, शिक्षण, विज्ञान, नीती, धर्म, आचार, विचार, राज्य, संघटना इत्यादी गोष्टींचाही समावेश होतो.

मानवी भूगोलाचा अभ्यास करीत असताना खालील गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत :

(i) कोणत्याही प्रदेशातील लोकसंख्या.

(ii) त्या प्रदेशातील नैसर्गिक पर्यावरणाद्वारे प्राप्त होणारी नैसर्गिक साधनसंपत्ती.

(iii) लोकसंख्येद्वारा नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा उपयोग करून तयार होणारे सांस्कृतिकप्रतिरूप (Pattern).

(iv) नैसर्गिक व सांस्कृतिक पर्यावरणाचे कार्याद्वारा मानव-पर्यावरण यांच्यात घडून येणारे समायोजन (Adjustment)

म्हणजेच क्षेत्र संघटन (Area Organization).

(v) कालानुसार विकसित होणारा बदल.

मानवी जीवनात घडून येणाऱ्या घटना त्या भागाच्या पर्यावरणाशी संबंधित असून त्यांच्यात एकप्रकारचे समायोजन (Adjustment) असते. पृथ्वीतलावर ज्या ज्या गोष्टी मानवी प्रयत्नाद्वारा निर्माण होतात, त्या सर्वांचा अभ्यास मानवी भूगोलात केला जातो. मानव हा एक स्वतंत्र भौगोलिक घटक आहे. आपल्या नैसर्गिक पर्यावरणातील साधनसामग्रीचा वापर करून मानव आपली सत्ता अबाधित राखण्याचा आटोकाट प्रयत्न करून स्वतःचा व त्याचबरोबर नैसर्गिक पर्यावरणाचा विकास घडवून आणतो. शेती, पशुपालन, मासेमारी, लाकूडतोड, खाणकाम इत्यादी व इतर प्रकारच्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा उपयोग करून तो जीवन जगत असतो.

एल्सवर्थ हंटिंग्टन : यांनी आपल्या "Principles of Human Geography" या जगप्रसिद्ध ग्रंथात मानवी भूगोलाच्या व्याप्तीची मांडणी अधिक तपशीलवार केली आहे. त्यांनी भौतिक स्थिती आणि मानवी प्रतिसाद अशा दोन गटात मानवी भूगोलाच्या व्याप्तीची विभागणी

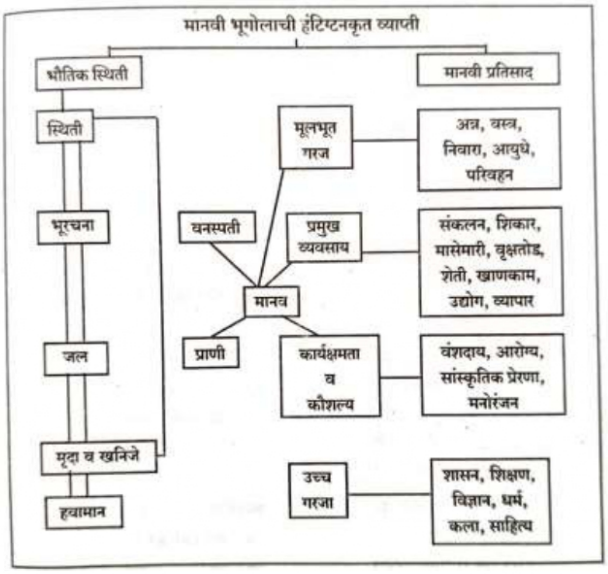

केलेली असून ती पुढील तक्ता मध्ये दर्शविली आहे.

हंटिंग्टन यानी मानवी भूगोलाच्या व्याप्तीचे भौतिक स्थिती व मानवी प्रतिसाद अशा दोन गटात विभाजन केले. पृथ्वीची स्थिती भूरचना, जल, मृदा व हवामान या घटकांवर परिणाम करते तसेच या घटकांचा परस्परांवर होणारा परिणाम त्यांनी स्पष्ट केला. भौतिक स्थितीचा वनस्पती व प्राणीजीवनावर प्रभाव पडतो व हे सर्व घटक मानवावर प्रभाव टाकतात.

मानव हा पृथ्वीवरील सर्वात क्रियाशील घटक आहे. तो आपल्या बुद्धिसामर्थ्याने भौतिक घटकांवर नियंत्रण ठेवतो व आपल्या क्रिया विकसित करतो. यालाच हंटिंग्टन यांनी मानवी प्रतिसाद (Human Responses) अशी संज्ञा वापरली आहे. मानवी क्रियांचे (१) मूलभूत गरजा, (२) प्रमुख व्यवसाय, (३) कौशल्य व (४) उच्च श्रेणीच्या गरजा असे चार प्रकार आहेत. निरनिराळे उपविभाग असून ते सर्व मानवी संस्कृती व विकास यांचे द्योतक आहेत. हंटिंग्टन यांनी मानवी भूगोलाची व्याप्ती अतिशय पद्धतशीर व सूत्रबद्धरित्या स्पष्ट केली आहे.

१.४) मानवी भूगोलाच्या शाखा :(Branches of Human Geography):

मानवी भूगोलाचे क्षेत्र इतके विशाल आहे की विषयासंबंधीच्या सर्वच गोष्टींचा अभ्यास एकत्र करणे अशक्य आहे. म्हणूनच मानवी भूगोलाचा अभ्यास खालील शाखांतून केला जातो.

(१) आर्थिक भूगोल (Economic Geography):

ही मानवी भूगोलाची प्रमुख शाखा आहे. आर्थिक भूगोलात मानवाच्या आर्थिक व्यवसायांचा अभ्यास केला जातो. मानवाचे आर्थिक व्यवसाय प्राकृतिक व सांस्कृतिक पर्यावरणावर अवलंबून असतात. पर्यावरणातील प्रादेशिक भिन्नतेमुळे मानवाच्या आर्थिक व्यवसायातही विविधता आढळते. मानव सर्वप्रथम सभोवतालच्या पर्यावरणातूनच आपल्या अन्न, वस्त्र व निवारा या मूलभूत गरजा भागविण्याचा प्रयत्न करतो. परंतु भूपृष्ठावरील साधनसंपत्तीच्या असमान वितरणामुळे तो राहतो त्या प्रदेशातून त्यांच्या सर्व गरजा भागविल्या जातीलच असे नाही. अशावेळी इतर प्रदेशातून वस्तूंची देवाण-घेवाण करावी लागते. म्हणूनच आर्थिक भूगोलात साधनसंपत्तीचे वितरण, वस्तूंचे उत्पादन, वितरण व उपभोग यांचा प्रामुख्याने अभ्यास करण्यात येतो. या प्रत्येक घटकाचे स्वतंत्र अभ्यास पद्धती वापरून अध्ययन व संशोधन करता यावे म्हणून आर्थिक भूगोलाचे कृषी भूगोल, व्यापारी

भूगोल वाहतूक भूगोल, विपणन भूगोल, औद्योगिक भूगोल आणि साधनसंपत्ती भूगोल इत्यादी उपशाखेमध्ये विभाजन करण्यात आले आहे.

i) कृषी भूगोल (Agricultural Geography):

ही आर्थिक भूगोलाची प्रमुख शाखा आहे. या शाखेत पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर घेतल्या जाणाऱ्या विविध पिकांवर, फळझाडांवर तेथील नैसर्गिक व मानवनिर्मित घटकांचा कसा प्रभाव पडतो यांचा अभ्यास केला जातो. तसेच विविध कृषी हवामान पट्ट्यात पिकांचे प्रकार, त्यांची उत्पादकता कशी बदलते व त्यानुसार भूपृष्ठावर विविध कृषी प्रदेशांची कशी निर्मिती होते यांचाही अभ्यास केला जातो. शेतीच्या आर्थिक लाभावरून उदरनिर्वाहाची शेती, सघन शेती, संमिश्र शेती, व्यापारी शेती, मळ्यांची शेती इत्यादी प्रकार पाडले जातात. कृषी भूगोलाच्या अभ्यासामध्ये पशुपालन, कुक्कुटपालन, मत्स्यशेती तसेच वनशेतीचाही समावेश होतो. कृषी भूगोलामध्ये आर्थिकदृष्ट्या पिकांचे उत्पन्न कसे फायदेशीर होईल याकडे लक्ष दिले जाते.

(ii) व्यापारी भूगोल (Commercial Geography):

ही देखील आर्थिक भूगोलाचीच एक शाखा आहे. पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील भिन्न पर्यावरणांमुळे सर्व आवश्यक बाबींचे उत्पादन सर्वच ठिकाणी होत नाही. उत्पादनातील या प्रादेशिक भिन्नतेमुळेच वस्तुविनिमयातून व्यापार चालू झाला. अलीकडे निर्माण झालेल्या विविध व्यापारी संघटना व देशा-देशातील तसेच देशांतर्गत होणारा विविध वस्तूंच्या व्यापाराचा अभ्यास केला जातो.

(iii) वाहतूक भूगोल (Transportation Geography) :

वाहतूक भूगोल ही आर्थिक भूगोलाचीच एक महत्त्वपूर्ण शाखा आहे. आर्थिक भूगोलाच्या या स्वतंत्र शाखेत वाहतुकीची विविध साधने, वाहतूक मार्गाची जाळी, त्यांचे परस्परांशी समायोजन, त्याचा प्रादेशिक विकासातील सहभाग इत्यादी बाबींचा अभ्यास स्वतंत्र सिद्धांत, संकल्पना व अभ्यास पद्धतींचा वापर करून केला जातो.

(iv) विपणन भूगोल (Marketing Geography):

वस्तूच्या उत्पादनानंतर गरजेनुसार व्यापाराच्या माध्यमातून वस्तू योग्य त्या ठिकाणी पोहोचविल्या जातात. परंतु त्या ठिकाणांपासून वस्तू ग्राहकांपर्यंत पोहोचविणे गरजेचे

असते. विपणन भूगोलाच्या अभ्यासात वस्तू उत्पादकांच्या हातातून ग्राहकांच्या हातात कशी पोहोचली जाते, या माल वितरणाच्या विविध मार्गांचा अभ्यास समाविष्ट आहे. घाऊक पोट घाऊक किरकोळ - पोट किरकोळ - सुपर बाजार - छोटी दुकाने अशा माध्यमातून उत्पादित वस्तू ग्राहकांपर्यंत पोहोचविली जाते. तसेच या शाखेत आठवडे बाजार, दैनिक बाजार, यात्रा इत्यादींची गुण- वैशिष्ट्ये, प्रादेशिक वितरण, प्रत्येक बाजारपेठेचे नियोजन इत्यादीसंबंधीच्या अभ्यासाचा अंतर्भाव होतो.

v) औद्योगिक भूगोल (Industrial Geography) :

औद्योगिक भूगोलात विविध उद्योगधंदे, त्यांचे वितरण, केंद्रीकरण, विकेंद्रीकरण यांचा अभ्यास केला जातो. प्रादेशिक नियोजनाच्या अभ्यासात औद्योगिक भूगोल अभ्यासाची फार मदत होते. तांत्रिक ज्ञानाच्या प्रगतीबरोबर विशेषतः औद्योगिक क्रांतीनंतर जगात उद्योगधंद्यांचा विकास झपाट्याने होऊ लागला. औद्योगिक प्रगतीबरोबर विशिष्ट प्रश्नही संशोधकास भेडसावू लागले. त्याचा स्वतंत्र अभ्यास पद्धती वापरून अध्ययन करण्यात येऊ लागला. विविध औद्योगिक प्रदेश, तेथील समस्या, शासनाची औद्योगिक धोरणे व नियोजन इत्यादी बाबींचे सखोल व उपयुक्त अध्ययन व संशोधन करण्यात येऊ लागले आहे.

(vi) साधनसंपदा भूगोल (Resource Geography):

ही आर्थिक भूगोलाची एक महत्त्वाची स्वतंत्र शाखा मानली जाते. साधनसंपदेचा विकास व वापर ही आधुनिक भूगोलाची महत्त्वाची संकल्पना आहे. त्या अनुषंगाने भूपृष्ठावरील साधनसंपदेचे प्रकार, त्याचे वितरण, विकास, व्यापार आणि वापर व अतिवापरामुळे निर्माण झालेल्या समस्या इत्यादी घटकांचा अभ्यास साधनसंपदा भूगोलात येतो. कोणत्याही आर्थिक प्रक्रियेसाठी साधनसंपदा हाच मूलाधार असतो. उदा. मासेमारीसाठी जलाशये, शेतीसाठी जमीन, पाणी, विविध कारखान्यांसाठी विविध खनिजसंपत्ती, शेती उत्पादने तसेच ऊर्जा साधने यांची आवश्यकता असते. काही साधनसंपदा ही नाशवंत (Non-renewable) असते तर काही अविनाशी (Renewable) असते. वाढत्या लोकसंख्येचा मर्यादित साधनसंपदांवर पडणारा ताण लक्षात घेऊन अविनाशी ऊर्जा व पर्यायी साधनसंपदेचा वापर करण्यासाठी जनजागृती करण्याचा अंतर्भावसुद्धा या शाखेत केला जातो.

(२) सामाजिक भूगोल :(Social Geography):

मानवी भूगोलाची ही दुसरी प्रमुख शाखा आहे. मानवाचा भूगोल व्यक्तिगत नसून त्याच्या सामूहिक वर्तनांचा अभ्यास असतो. स्ट्रॅबो, रॅटझेल, वॅटसन हे सामाजिक भूगोलाचे प्रणेते होते. सामाजिक भूगोलाच्या पुढील उपशाखा अत्यंत महत्त्वाच्या मानल्या जातात.

(1) लोकसंख्या भूगोल (Population Geography):

या शाखेत जगातील विविध प्रदेशातील लोकसंख्या, तिची वाढ व घनता यांचे वितरण, स्थलांतर, लोकसंख्येची रचना, लोकसंख्येसंबंधी भेडसावणारे प्रश्न इत्यादी विविध बाबींचा सखोल अभ्यास केला जातो. लोकसंख्या किंवा मानवी समूह हा पृथ्वीच्या पाठीवरील सर्वात महत्त्वपूर्ण घटक आहे. लोकसंख्येची विविध अंगे आणि त्यांनी सभोवतालच्या पर्यावरणाशीही केलेले समायोजन (Adaption) हा लोकसंख्या भूगोलाचा अभ्यासविषय आहे. लोकसंख्या आणि नैसर्गिक साधनसंपदा तसेच तंत्रज्ञानाची प्रगती यांचा या शाखेत सखोल अभ्यास केला जातो.

(ii) वसाहत भूगोल (Settlement Geography) :

पृथ्वीवर मानवी वसाहतींचे ग्रामीण वसाहती व नागरी वसाहती असे दोन प्रकार पडतात. त्यातील अलीकडे नागरी भूगोलास (Urban Geography) अतिशय महत्त्व प्राप्त झाले आहे. याचे कारण म्हणजे जगाचे झपाट्याने होत जाणारे नागरीकरण (Urbanization) होय. नागरी भूगोलात नगरांचे स्थान व स्थिती, नगरांचा ऐतिहासिक विभाग, नगर संरचना, नागरी कार्ये, एका नगराचे दुसऱ्या नगरांशी असलेले संबंध, नगरांचे वर्गीकरण, नागरी प्रभाव क्षेत्र, नागरी समस्या, नगर श्रेणी रचना इत्यादी घटकांचा अभ्यास केला जातो.

वसाहत भूगोलाची ग्रामीण भूगोल (Rural Geography) ही एक उपशाखा आहे. यात ग्रामीण बसाहती, त्यांचे स्वरूप, व्यवसाय यांचा अभ्यास केला जातो. ग्रामीण वसाहतींच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास केला जातो. ग्रामीण वस्तीच्या स्थाननिश्चितीवर परिणाम करणाऱ्या विविध प्राकृतिक आणि सांस्कृतिक घटकांचा अभ्यास ग्रामीण वसाहतीच्या भूगोलामध्ये केला जातो. अशाप्रकारे वसाहतींच्या विविध अंगांचा विशेष अभ्यास त्या त्या शाखेत केला जातो.

(iii) राजकीय भूगोल (Political Geography):

मानवी जीवनावर राजकीय परिस्थितीचा प्रभाव पडतो. आपल्या देशाच्या सीमांचे ज्ञान, इतर देशांचे सीमांशी संबंध, सीमांची स्थिती, राष्ट्रांतील कायदे, आर्थिक स्थिती, आर्थिक

धोरण, परदेशी धोरण, अंतर्गत धोरण इत्यादी राजकीय विषय आहेत. पहिल्या महायुद्धानंतर राजकीय भूगोलाला जागतिक स्तरावर विशेष महत्त्व प्राप्त झाले. फ्रेड्रिक रॅटझेल या प्रसिद्ध जर्मन भूगोलतज्ञाने राजकीय भूगोल या विषयाचे स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करून दाखविले. मानवाच्या नैसर्गिक आंतरक्रियेचा प्रभाव राजकीय परिस्थितीवर नेहमी पडत असतो. जागतिक आंतरराष्ट्रीय संबंध, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, परराष्ट्रीय व्यवहार धोरण, राज्यांच्या सीमा, राष्ट्रीय नैसर्गिक संपत्ती व लोकसंख्या इत्यादी प्रमुख घटकांचा राजकीय भूगोलामध्ये अभ्यास केला जातो. (४) ऐतिहासिक भूगोल : प्रसिद्ध भूगोलतज्ञ शैलफर्ड मॅकिंडर ऐतिहासिक भूगोलाचे महत्त्व सांगताना म्हणतो, "इतिहासकालीन ऐतिहासिक कालखंडातील मानवी वर्तनावर भौगोलिक परिस्थितीच्या होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे ऐतिहासिक भूगोल होय." मानवी वसाहती, वाहतूक मार्ग व व्यवसाय यांचे संयोजन करून भविष्यकालीन ऐतिहासिक भूगोलाच्या नियोजनास मदत होते.

(vi) पर्यटन भूगोल (Geography of Tourism):

पर्यटन व्यवसाय पूर्वीपासून प्रचलित असला तरी पर्यटन स्थळांची निवड, विकास आणि नियोजनामध्ये भौगोलिक घटकांच्या सहभागाचे महत्त्व लक्षात आल्यानंतर पर्यटन भूगोल ही वेगळी शाखा अस्तित्वात आली, या शाखेमध्ये पर्यटन स्थळांचा उगम, विकास, त्यांची रचना, प्रकार तसेच पर्यटक स्थळांचा तेथील सामाजिक, आर्थिक बाबींवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करण्यात येतो. अलीकडे पर्यटन व्यवसायाचा पर्यावरणावर झालेल्या परिणामांचाही अभ्यास करण्यात येतो. एखाद्या प्रदेशाचे भौगोलिक सर्वेक्षण करून सुप्त पर्यटन स्थळांच्या विकास नियोजनाचा महत्त्वपूर्ण अभ्यासही पर्यटन भूगोलामध्ये समाविष्ट होतो.

(vii) वैद्यक भूगोल (Medical Geography):

ही एक नव्याने विकसित होत असलेली सामाजिक भूगोलाची एक महत्त्वाची शाखा आहे. मानवाच्या आरोग्य व स्वास्थ्यासंबंधी या शाखेत अभ्यास केला जातो. भूपृष्ठावर फैलावणाऱ्या रोगांचा त्या त्या प्रदेशातील पर्यावरणाशी घनिष्ठ संबंध असतो. सर्वसाधारणपणे विषुववृत्तीय प्रदेशात आढळणारे रोग वेगवेगळे असतात. तसेच विविध रोगांचा प्रादुर्भाव ठराविक ऋतूतच होतो. उदा. पावसाळ्यात होणारे रोग, हिवाळ्यात होणारे रोग, उन्हाळ्यात होणारे रोग वेगवेगळे असतात. थोडक्यात, मानवास भेडसावणाऱ्या विविध रोगांचे

पृष्ठभागावरील स्थळ-काळातील वितरण व विश्लेषण केले जाते. तसेच उपलब्ध आरोग्य केंद्रे, इस्पितळे,शिष्ट सेवा देणारी इस्पितळे, जागतिक आरोग्य संघटना, त्या संघटनांद्वारा पुरविल्या जाणाऱ्या विविध सोयी-सुविधांचाही अभ्यास केला जातो.

(viii) वर्तणूकविषयक भूगोल (Behavioural Geography) :

सामाजिक भूगोलात गेल्या दीड दशकांपासून या शाखेचा विशेष अभ्यास होऊ लागला आहे. मानवाची वर्तणूक ही स्थल-कालसापेक्ष असते. विशिष्ट परिस्थितीत विशिष्ट वेळी मानवाचे वर्तन एका विशिष्ट पद्धतीने घडून येते. माणसाचे ग्राहक या भूमिकेतून एखाद्या बाजारपेठेतील वागणे स्थल-कालसापेक्ष असते. उदा. छोट्या छोट्या नेहमी लागणाऱ्या वस्तूंच्या खरेदीसाठी तो जवळची बाजारपेठ निवडतो. याउलट दूरदर्शन संच, संगणक, तिजोरी, उंची कपडे इत्यादी दीर्घकाळ टिकणाऱ्या किमती वस्तूंच्या खरेदीसाठी तो दूर अंतरावरच्या बाजारपेठेत जाणे पसंत करतो व अशा दूरवरच्या बाजारपेठेतील त्यांच्या खेपा संख्येने कमी असतात. तसेच ग्राहकाच्या एखाद्या वस्तूच्या पसंतीवर (Consumer's Choice) त्याचा आर्थिक- सामाजिक दर्जा, शिक्षण, वय, व्यवसाय, धर्म इत्यादी घटकांचाही प्रभाव पडतो. चित्रपट व्यवसायात काम करणारा कलावंत व ज्ञान दानाचे काम करणारा शिक्षक यांच्या पसंतीची तुलना केल्यास हे अधिक स्पष्ट होईल. या शाखेची अभ्यास पद्धती 'Behavioural Approach' या नावाने ओळखली जाते. तथापि, 'व्यक्ती तितक्या प्रकृति' या उक्तीनुसार प्रत्येक व्यक्तीचे स्थल-कालपरत्वे वर्तणूक भिन्न असल्यामुळे एकच एक अभ्यास पद्धती वापरून सर्वसाधारण निष्कर्ष काढणे आवश्यक नसले तरी कठीण आहे. म्हणून या शाखेच्या अध्ययनासाठी नवीन अध्ययन पद्धतीचा शोध घेतला जात आहे.

(ix) गुन्हेविषयक भूगोल (Geography of Crime) :

मानवाचे स्वास्थ्य तो राहतो त्या समाजाशी निगडित असते. मानवी समाजामध्ये अलीकडे वाढत्या लोकसंख्येबरोबर विविध समस्या निर्माण होऊ लागल्या आहेत. संपत्तीचे व साधनांचे असमान वितरण, त्यातून श्रीमंत व गरीब यांच्यातील वाढती दरी, त्यामुळे भूक, उपासमार, कलह यामुळे चोरी, दरोडे, मारामारी यांसारख्या घटना नित्याच्या होऊ लागल्या आहेत. या घटना मानवाच्या सामाजिक स्वास्थ्याशी संबंधित आहेत. या गुन्हयांचे प्रमाण व प्रकार शहरी भागात तसेच ग्रामीण भागातही वेगळे असते. एवढेच नव्हे तर एका शहराच्या विविध प्रभागांमध्ये तसेच प्रत्येक पोलीस ठाण्याच्या परिक्षेत्रात हे प्रमाण भिन्न असते. या

घटनांचे प्रमाण रात्रीच्या विविध तसेच दिवसाच्या विविध वेळात भिन्न असते. या सर्व बाबींशी भौगोलिक व सामाजिक परिस्थितीचा संबंध असल्याने अगदी अलीकडे भौगोलिक पार्श्वभूमीवर या गुन्ह्यांचा अभ्यास होऊ लागला आहे. अशाप्रकारे सामाजिक भूगोल ही मानवी भूगोलाची अत्यंत महत्त्वाची शाखा असून सामाजिक भूगोलाच्या उपशाखांमधून मानवी अंगांचा अभ्यास वैशिष्ट्यपूर्ण केला जातो

फ्रेड्रिक रॅटझेल (फ्रेड्रिक रॅटझेल, 1844-1904)

जर्मनीतील मानवी भूगोलाच्या विकासाचे सर्वाधिक श्रेय रॅटझेल यांना आहे, म्हणूनच त्यांना मानवी भूगोलाचे जनक म्हटले जाते. 1882 मध्ये त्यांचे प्रसिद्ध पुस्तक "Anthropogeographic" प्रकाशित झाले. त्याचा दुसरा खंड १८९१ मध्ये आणि तिसरा खंड १८९२ मध्ये प्रकाशित झाला. 1885 आणि 1886 या काळात वॉल्क कुंडे नावाचे पुस्तक दोन खंडात प्रकाशित झाले. वॉल्क कुंडे म्हणजे लोकांचे विज्ञान. त्याचा इंग्रजी अनुवाद 'मानव इतिहास' या शीर्षकाखाली प्रकाशित झाला. याशिवाय रॅटझेलने "राजकीय भूगोल" आणि 'पृथ्वी'आणि जीवन: तुलनात्मक अभ्यास' सादर केला.

मानवी भूगोलाच्या या दोन विभागात तीन महत्वाच्या तथ्यांचे वर्णन केले आहे -

1. पृथ्वीवरील मानवांचे वितरण आणि गट.

2. लोकसंख्येच्या वितरणावर भौतिक वातावरण आणि मानवी स्थलांतराचा प्रभाव आणि

3. व्यक्ती आणि समाजावर नैसर्गिक वातावरणाचा प्रभाव

रॅटझेलचे ज्ञानाचे क्षेत्र खूप मोठे होते. त्यांनी भौतिक भूगोल आणि मानवी भूगोल या दोन्ही विषयांत काम केले. भौतिक भूगोलात त्यांना विशेष रुची होती त्यामुळेच त्यांनी नेहमीच नैसर्गिक वातावरणातील शक्ती लक्षात घेऊन मानवी वर्तणुकीचा गुंतागुंतीच्या प्रक्रिया स्पष्ट केल्या. रॅटझेलला भौतिक भूगोलात विशेष रस असण्याचे कारण म्हणजे त्याच्यावर मॉन्टेस्क्यु, हम्बोल्ट, रिटर आणि पाशेल यांचा प्रभाव. यासोबतच मानवी भूगोल सध्याच्या वैज्ञानिक पद्धतीने मांडण्याचे श्रेयही रॅटझेलला जाते. त्याची क्षमता अद्वितीय होती, त्याच्याकडे मौलिकता, तीक्ष्ण बुद्धिमत्ता आणि आश्चर्यकारक विचारशीलता होती. यामुळे, रॅटझेलची कामे व्यापक आहेत. भूगोलशास्त्रज्ञाच्या दृष्टिकोनातून ते जगातील सर्व

तथ्ये तपासत असत. भूपृष्ठाची रचना, हवामान, वनस्पती, माती, खनिज संपत्ती इत्यादी नैसर्गिक वातावरणातील वस्तुस्थिती ओळखून आणि त्या आधारे विविध प्रदेशांची ओळख करून त्यांनी मानवी पर्यावरणाशी भौतिक पर्यावरणाचे गुंतागुंतीचे नाते स्पष्ट केले. मानवांचे वितरण व्यक्त करण्यासाठी, मानवी वस्तीचे क्षेत्र (Ecumene) निश्चित केले गेले. त्यांच्या मते, एस्किमो, बुशमेन इत्यादी आदिम जमाती वस्ती क्षेत्राच्या सीमांवर राहतात. त्यांनी अधिवास क्षेत्रातील अनुकूल आणि प्रतिकूल नैसर्गिक घटकांचा अभ्यास केला आणि असा निष्कर्ष काढला की पर्वतरांगा आणि वनक्षेत्र हे अनुकूल क्षेत्र (मैदानी प्रदेश) (युद्धात पराभूत झाल्यानंतर किंवा काही कारणास्तव व्यथित झाल्यानंतर) स्थलांतरित झालेल्या मानवांसाठी आश्रयस्थान बनतात. पुढे आपले विचार व्यक्त करताना, रॅटझेल म्हणतात की तलाव आणि महासागर यांसारखे प्रचंड जलसाठे मानवासाठी अडथळे निर्माण करत असत, परंतु नंतर मानवाने बोटिंगचां वापर केला व त्यामुळे समुद्राचे अडथळे स्थळांतरकरिता खुले झाले.

रॅटझेलने पर्यावरण आणि मानव यांच्यातील परस्पर संबंधांमध्ये पर्यावरणाला अधिक प्रभावशाली मानले, म्हणूनच मानवी जीवनमान, आर्थिक विकास, औद्योगिक विकास आणि जगातील विविध क्षेत्रांमधील सामाजिक-सांस्कृतिक प्रगती त्या प्रदेशातील वातावरणावर अवलंबून राहते.म्हणूनच रॅटझेलला पर्यावरणीय निश्चयवादाचा पुरस्कर्ता मानला गेला.

डार्विनच्या 'थिअरी ऑफ द ओरिजिन ऑफ स्पेसीज'चा सर्वाधिक प्रभाव रॅटझेलवर होता. या प्रभावाचा परिणाम म्हणून त्यांनी त्यांच्या राजकीय भूगोलाच्या पुस्तकात राज्य हे जैविक एकक म्हणून स्वीकारले. त्यांच्या मते, प्रत्येक राज्य मानवतेचा एक अंश आहे आणि पृथ्वीचा एक भाग आहे, एखादे राज्य नैसर्गिकरित्या शेजारील राज्यांकडून कोणत्याही प्रकारचा अडथळा न येण्याइतपत विस्तारते. अशा प्रकारे राज्याची तुलना सजीवांशी केली गेली. पुढे ते ठामपणे म्हणाले की, राज्याचा एकतर सामान्य जीवासारखा विकास झाला पाहिजे किंवा ती नष्ट झाली पाहिजे, ती कधीही स्थिर राहू शकत नाही.

भौतिक वातावरणाचा मानवी समूहावर होणाऱ्या परिणामांवर चर्चा करताना त्यांनी स्पष्ट केले की, मानवी समाजाची प्रगती काही टप्प्यांत झाली आहे-

पहिला टप्पा- शिकार आणि मासेमारी,

दुसरा टप्पा-खूरपी किवा कुदळ शेती प्रणाली

तिसरा टप्पा-शेतीखालील पीक उत्पादन (नांगराच्या साहाय्याने)

चौथा टप्पा - मिश्रित शेती (पीक उत्पादन आणि पशुसंवर्धन)

पाचवा टप्पा-पशुसंवर्धन आणि

सहावा टप्पा - बागकाम.

पुन्हा रॅटझेलने व्यक्त केले की सर्व मानवी गट वर नमूद केलेल्या आर्थिक व्यवस्थेतून जातोच असे नाही.

रॅटझेलच्या काळातच भौतिक विरुद्ध मानवी भूगोल (द्वैतवाद) असा वाद सुरू झाला. जॉर्ज गेराल्ड यांनी स्पष्ट केले होते की भूगोल म्हणजे मानवाचा कोणताही संदर्भ न घेता संपूर्ण भौगोलिक प्रदेशाचा अभ्यास. मानवाला भूगोलापासून दूर ठेवल्यावरच खरे नियम बनवता येतील, असे त्यांचे मत होते. हे स्पष्ट आहे की मानवी वर्तन पूर्णपणे निरर्थक आहे. रॅटझेलने भौतिक भूगोलाला भूगोलाचे क्षेत्र मानण्याचा दृष्टिकोन नाकारला आणि हे स्पष्ट केले की मानव हा भूगोलाच्या ज्ञानाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. अशा प्रकारे त्यांनी विविधतेत एकता या तत्त्वावर भर दिला. मनुष्य स्वतः विविध भौतिक परिस्थितींशी जुळवून घेतो आणि म्हणूनच पृथ्वीच्या संपूर्ण भौगोलिक दृश्यासाठी आपल्याला विविध भौतिक आणि सांस्कृतिक तथ्ये यांची सांगड घालावी लागेल. मानवी किंवा सांस्कृतिक भूदृश्य अंतर्गतत्यांनी शेती, वस्ती, वाहतूक मार्ग तसेच भाषा, धर्म यांसारख्या अमूर्त घटकांचा समावेश केला. अशाप्रकारे, हे स्पष्ट आहे की रॅटझेल हे मानवी भूगोलाचे जनक होते आणि जर्मनीमध्ये बऱ्याच काळापासून मानवी भूगोलाचा अभ्यास त्यांच्या विचारधारेनुसार आणि त्यांनी मार्गदर्शन केलेल्या पद्धतीनुसार केला गेला.

रॅटझेलच्या प्रतिभेची प्रशंसा करताना, फ्रेंच भूगोलशास्त्रज्ञ ब्रून्स यांनी मानवी भूगोलावरील पुस्तकात लिहिले आहे की, "इतिहास, अर्थशास्त्र आणि तत्वज्ञानाचे उच्च शिक्षण घेतल्याशिवाय कोणताही भूगोलशास्त्रज्ञ मानवी भूगोलशास्त्रज्ञ होऊ शकत नाही आणि रॅटझेल या विषयात पारंगत होते."

१.५ मानवी भूगोलाचा इतर सामाजिक शास्त्रांश[redacted]:

(Relationship Between Human Geography & Other Social Sciences):

मानवी भूगोल ही भूगोलाची एक महत्त्वपूर्ण शाखा आहे. विविध क्षेत्रातील मानवी संपदांचा अभ्यास या क्षेत्रात केला जातो. नैसर्गिक परिस्थिती व सांस्कृतिक परिस्थिती यांचा एकत्रित अभ्यास ज्या ज्या शास्त्रात करण्यात येतो त्या सर्व शास्त्रांशी मानवी भूगोलाचा संबंध येतो.

(१) मानवी भूगोल आणि इतिहास (Human Geography and History):

कोणत्याही देशाचा इतिहास भूगोलाच्या आधारावरच घडतो. तिबेट व भारताच्या इतिहासाचे कारण या प्रदेशाचा भूगोल म्हणजे प्राकृतिक रचना, जमीन, हवामान हे आहेत. इंग्लंड व जपानचा इतिहास घडविण्यास समुद्र कारणीभूत आहे.

भूगोलच इतिहास घडवितो आणि बिघडवितो. भारताच्या पश्चिमेकडील बोलन व खैबर खिंडीतून मुस्लिमांचे भारतावर आक्रमण झाले आणि भारताचा इतिहास वेगळ्या प्रकारे लिहिला गेला. समशितोष्ण कटिबंधातील प्रदेशाचा इतिहास तेथील स्फूर्तिदायक हवामानामुळे निर्माण झाला. उष्ण व आर्द्र हवामानामुळे शेतीचा इतिहास लिहिला जातो. पण शीत व परिवर्तनशील हवामानामुळे विज्ञानाचा इतिहास लिहिला जातो. अशाप्रकारे मानवी भूगोल आणि इतिहासाचे अन्योन्य असे संबंध आहेत. मानवी भूगोल व इतिहासाचे महत्त्व विशद करताना मिस सॅपलने म्हटले आहे, "आजचा जो भूगोल आहे, त्याचे उद्या इतिहासात रूपांतर होते." मानवी भूगोल हाच इतिहासाचा आधार आहे हे यावरून स्पष्ट होते.

भूतकाळांतील मानवी जीवनपद्धती, मानवी प्रयत्न, मानवाने अस्तित्वासाठी सामाजिक व भौतिक पर्यावरणाशी केलेला संघर्ष हा वर्तमानकाळात इतिहास बनतो. वर्तमानकाळातील मानवी वर्तन हा भविष्यकाळातील इतिहास असतो. प्राचीन काळी झालेली मानवी वंशाची उत्क्रांती, स्थलांतर, पर्यावरणाशी समायोजन, विशिष्ट जीवनपद्धतीचा स्वीकार व अस्तित्वासाठीचा लढा हा आज मानवी संस्कृतीचा इतिहास बनला आहे. म्हणजेच कालचा मानवी भूगोल आजचा इतिहास आहे. कालसापेक्षता मानवी भूगोलाला इतिहासात रूपांतरित करते. अशाप्रकारे इतिहास आणि मानवी भूगोल यांचा संबंध अन्योन्य आहे.

(२) मानवी भूगोल आणि समाजशास्त्र (Human Geography & Sociology)

मानव हा सामाजिक तसेच समाजप्रिय प्राणी आहे. मानवांच्या समूहामुळे समाजाची निर्मिती होते. समाजामुळे संस्कृतीची निर्मिती होते. भिन्न भिन्न परिस्थितीनुरूप आपले रीतिरिवाज, आचार-विचार, धर्म आणि कार्याचे अनुकरण करतो. समाजशास्त्र आणि मानवी भूगोलामध्ये मानव समाज, त्याची समाजरचना, कुटुंब पद्धती, चालीरीती, विवाह पद्धती, रूढी-परंपरा इत्यादी बाबींचा समावेश होतो.

मानवी भूगोलामध्ये मानव व त्याचे भौतिक पर्यावरण यामधील संबंधांचा व त्यातून निर्माण होणाऱ्या मानवी क्रियांचा अभ्यास केला जातो. समाजशास्त्र मानवाच्या सामाजिक व सांस्कृतिक पर्यावरणातील असणाऱ्या संबंधांचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे. कोणत्याही समाजाला उपलब्ध असलेल्या नैसर्गिक संसाधनांवर त्या समाजाचा प्रमुख व्यवसाय अवलंबून असतो. शिकार, मासेमारी, पशुपालन, कृषी, वृक्षतोड, खाणकाम अथवा या व्यवसायावर आधारित इतर उच्च श्रेणीचे व्यवसाय वेगवेगळ्या समाजात केले जातात. कारण त्या विशिष्ट भौगोलिक पर्यावरणात समाजाला तेच व्यवसाय करावे लागतात. दुसरा पर्यायच त्याला नसतो. व्यवसायावर मानवाची जीवनपद्धती आणि संस्कृती अवलंबून असते. मानवी भूगोलाच्या शाखेमध्ये मानवी जीवनपद्धती व संस्कृती यावर भौगोलिक पर्यावरणाचा होणारा परिणाम अभ्यासला जातो. मानवी जीवन हे मानवी समाजाचे जीवन असते. मानवी भूगोलातील मानवी वर्तनांचा अभ्यास हा एकट्या व्यक्तीच्या वर्तनाचा नसून सामाजिक वर्तनाचाच अभ्यास असतो. अशाप्रकारे मानवी भूगोल व समाजशास्त्र ही परस्परांशी संबंधित शास्त्रे आहेत.

(३) मानवी भूगोल आणि अर्थशास्त्र (Human Geography & Economics) :

अर्थशास्त्राचा मानवी भूगोलाशी इतका घनिष्ठ संबंध आहे की आर्थिक भूगोल या वेगळ्या शाखेचा अभ्यास मानवी भूगोलात आणि अर्थशास्त्रात केला आहे. मानव आपल्या गरजांच्या पूर्तीकरिता प्राकृतिक साधनांकडे पाहतो. ती उपलब्ध करून घेतो. त्यांचे वितरण व विनिमय करून शेवटी त्यांचा उपभोग घेतो. अशाप्रकारे माणसाच्या गरजा मनुष्य आणि नैसर्गिक साधनांना एकत्र आणतात. पृथ्वीवर निरनिराळ्या प्रकारच्या वस्तूंचे उत्पादन होते. उदा. खनिजे, अन्नधान्य इत्यादी वस्तूंचा मानवाने उपयोग करून घेतला आहे. कारण मनुष्य कोणत्याही प्रदेशात रहात असो, त्याच्या काही मूलभूत गरजा असतात. उदा. अन्न, पाणी, वस्त्र, निवारा, दळणवळण इत्यादी गरजांच्या पूर्तीकरिता मनुष्य शिकार, मासेमारी,

पशुपालन, लाकूडतोड, शेती, खाणकाम, कारखानदारी यातून व्यापाराची प्रगती करतो. त्यानंतर त्याच्या गरजा वाढू लागतात. मनुष्य शिक्षण, विज्ञान, कला इत्यादींच्या जोरावर सभ्यतेच्या प्रांगणात उतरतो.

भूगोलाद्वारे नैसर्गिक साधनसंपत्ती चित्रित होते तर अर्थशास्त्रात त्या संपत्तीच्या समस्या सोडविल्या जातात. अर्थशास्त्राचे लोकसंख्या, कृषी, उद्योगधंदे, व्यापार, दळणवळण इत्यादी विषय आहेत. या विषयांचे विवेचन मानवी भूगोलाची शाखा आर्थिक भूगोलात केले जाते. कोणत्याही अर्थशास्त्राला एखाद्या प्रदेशाच्या विकासाकरिता काही योजना करावयाची असल्यास त्याला त्या प्रदेशाची भूरचना, हवामान, जमीन, वनस्पती इत्यादीं के ज्ञान असणे आवश्यक असते. तसेच आर्थिक सिद्धांत भौगोलिक ज्ञानावरच आधारलेले असतात. अशाप्रकारे मानवी भूगोल व अर्थशास्त्राचे संबंध येथे स्पष्ट होतात की जेथे भौगोलिक घटकांचे रूपांतर आर्थिक घटकांमध्ये होते. उदा. अमेरिकेत 'नायगारा धबधबा' व भारतात कर्नाटकातील शरावतीवरचा 'जोग फॉल' पूर्वी फक्त एक नैसर्गिक घटक होता. परंतु त्यापासून विद्युत निर्माण करण्यात येऊ लागल्यापासून तो आर्थिक घटक बनला. मानवी भूगोलाच्या अध्ययनाने संसाधनांचे ज्ञान होते. विविध आर्थिक बाबींचा सखोल अभ्यास करता यावा म्हणून मानवी भूगोलात आर्थिक भूगोल ही वेगळी प्रमुख शाखा कार्यान्वित आहे. अशाप्रकारे मानवी भूगोल व अर्थशास्त्र यामध्ये घनिष्ठ स्वरूपाचा संबंध आहे.

(४) मानवी भूगोल आणि राज्यशास्त्र (Human Geography and Politics):

मानवी भूगोल आणि राज्यशास्त्राचे इतके निकटचे संबंध आहेत की त्यांच्या संमिश्रणाने 'भूराज्यशास्त्र' (Geopolitics) या विषयाचा जन्म झाला. या विषयात कोणत्याही स्थानाला (Location) विशेष असे महत्त्व असते. ते स्थान निरनिराळ्या राष्ट्रांपासून किती दूर आहे? तेथे कोणकोणती साधनसंपत्ती उपलब्ध आहे ? या गोष्टींचा इतर राष्ट्रांच्या सुरक्षिततेवर किती प्रभाव पडतो? इत्यादींचे अध्ययन भूराज्यशास्त्र या विषयात केले जाते. एका बाजूस या विषयात भूगोलाच्या सत्य परिस्थितीचे विश्लेषण केले जाते तर दुसऱ्या बाजूस त्याजवळ असलेल्या भिन्न भिन्न राष्ट्रांचे राजकीय धोरण अशा दोन्ही गोष्टींचे विश्लेषण केले जाते. उदा. जागतिकदृष्ट्या सुएझ कालवा, पनामा कालवा यांचे महत्त्व. तसेच हिंदी महासागरातील 'दिएगोग्रासिया बेटांचे' लष्करीदृष्ट्या महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. भारतीय उपखंडात काश्मीरचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. इराणमधील खनिज तेलाचे साठे उल्लेखनीय आहेत.

त्यामुळेच मानवी भूगोलाच्या अभ्यासात स्थान विश्लेषणाच्या (Locational Analysis) अभ्यासाला अलीकडे खूप महत्त्व आले आहे.

राज्यशास्त्र हे शासनसंस्थेविषयीचे शास्त्र आहे. राज्यशास्त्रांमध्ये राज्य, राष्ट्र, सरहद्द सीमा, लोकसंख्या, शासनपद्धती, राज्याची संसाधने, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, विदेश नीती व राजकीय विचारप्रणाली यांचा अभ्यास केला जातो. राज्यनिर्मितीसाठी भूप्रदेश आणि लोकसंख्या हे दोन मूलभूत घटक आवश्यक असतात.

कोणत्याही देशाचे राजकीय धोरण त्या देशाची भूरचना, हवामान आणि खनिजे यावर अवलंबून असते. उदा. पर्वतांनी वेढलेल्या स्वित्झर्लंड या देशाने तटस्थतेची भूमिका अवलंबिली आहे. ज्या देशात साधनसंपत्ती मर्यादित असते असे देश साम्राज्यवादी धोरण स्वीकारतात. पूर्वी ग्रेट ब्रिटनने असे धोरण स्वीकारले होते. पण आता मात्र ग्रेट ब्रिटन असे धोरण स्वीकारू शकत नाही. कारण ग्रेट ब्रिटनच्या राजकीय धोरणाचा आधार व्यापार आहे. म्हणून ग्रेट ब्रिटनला सर्व देशांशी सलोख्याचे संबंध ठेवावे लागतात. जपानने देखील व्यापाराकरिता सर्वांशी सलोख्याचे धोरण ठेवले आहे. अशा प्रकारे मानवी भूगोल व राज्यशास्त्र ही परस्परांशी संबंधित शास्त्रे आहेत. म्हणूनच मानवी भूगोलाच्या एका शाखेला राजकीय भूगोल म्हटले आहे.

१.६ मानवी भूगोलाच्या अभ्यासाचे दृष्टिकोन :

(Approaches to the Study of Human Geography):

कोणत्याही ज्ञानशाखेचा सूत्रताबद्ध सखोल अभ्यास करण्याच्या काही अध्ययन पद्धती असतात व त्यामध्ये कालनुरूप बदल होत असतो. मानवी भूगोलाच्या अध्ययन पद्धती पुढीलप्रमाणे आहेत. काही पद्धती मानवी भूगोलाच्या विशिष्ट शाखांच्या अध्ययनासाठी वापरल्या जातात. या अध्ययनाच्या पद्धतींनाच अभ्यासाचे दृष्टिकोन असेही म्हणतात.

(१) प्रादेशिक दृष्टिकोन (Regional Approach):

या अध्ययन पद्धतीत एखादाराजकीय किंवा प्रशासकीय एकक निवडून त्याचा मानवाच्या विविध घटकांच्या अनुषंगाने अभ्यास केला जातो. उदा. भारताचा मानवी भूगोल, महाराष्ट्राचा मानवी भूगोल, कृष्णा खोऱ्याचा मानवी भूगोल येथे निवडलेल्या प्रादेशिक एककामधील मानवी अंगोपांगाचा अभ्यास करण्यासाठी मूलाधार म्हणून त्या प्रदेशाची भूपृष्ठ रचना, हवामान, मृदा, वनस्पती, यांचा अभ्यास केला जातो. या पार्श्वभूमीवर तेथील मानवी जीवन, उदा. वंश, लोकसंख्या, लोकसंख्या वितरण, त्यांच्या विविध चालीरीती, रूढी-परंपरा व त्याबरोबर तेथील मानवाचे आर्थिक व आर्थिकेतर व्यवहार यांच्या अभ्यासातून त्या प्रदेशाचा मानवी भूगोल साकार केला जातो.

(२) तात्विक दृष्टिकोन (Principle Approach):

या अध्ययन पद्धतीत एखादे भौगोलिक तत्व आधारभूत मानून मानव व पर्यावरण यांच्या संदर्भात सामान्य विधान केले जाते व त्या प्रदेशाचा अभ्यास केला जातो. उदा. मैदानी प्रदेशात लोकसंख्येची घनता जास्त असते किंवा औद्योगिक प्रगती त्याच्या साधनसंपत्ती उपलब्धतेवर अवलंबून असते. तथापि, कोणत्याही प्रदेशाचा अशा प्रकारचा अभ्यास केवळ तात्त्विक आधारावर केला तर तो एकांगी ठरण्याची शक्यता असते. कारण या पद्धतीत प्रदेशातील इतर घटक विचारात घेतले जात नाहीत.

३) एकात्मक दृष्टिकोन (Integrated Approach):

मानवी भूगोलाच्या आठही अध्ययन पद्धतींपैकी एकही पद्धत स्वयंपूर्ण नाही. प्रत्येक पद्धतीत काही गुण तर काही दोष आढळतात. त्यामुळे कोणत्याही एका पद्धतीने केलेला

अभ्यास हा संतुलित अभ्यास ठरत नाही. म्हणून एकात्मक दृष्टिकोन अधिक शास्त्रीय व उपयुक्त ठरतो. या पद्धतीमध्ये वरील आठही पद्धतींचा एकत्रितरीत्या उपयोग करून, अध्ययन करून उपयुक्त निष्कर्षाप्रत जाता येते.

(४) कार्यात्मक दृष्टिकोन (Activity Approach):

या अध्ययन पद्धतीत मानवाच्या आर्थिक व्यवसायांची विविध गटात विभागणी करून त्या सर्व अथवा त्यापैकी काही व्यवसायांची सखोल अभ्यासासाठी निवड केली जाते. उदा. विशिष्ट प्रदेशाचा औद्योगिक भूगोल अथवा त्या प्रदेशातील विशिष्ट कारखाने यांचा समावेश होतो. उदा. महाराष्ट्रातील साखर उद्योग, भारताचा सुती वस्त्र उद्योग, जगातील लोह-पोलाद उद्योग इत्यादी.

मानवी भूगोलाच्या अभ्यासाचे महत्त्व :(Importance of Study of Human Geography):

मानवी भूगोलाच्या अध्ययनाचे उपयोगितेच्या दृष्टीने विशेष महत्त्व मानले जाते. मानवी भूगोलाच्या अभ्यासाचे शास्त्रीय महत्त्व खालीलप्रमाणे आहे :

(i) मानवी भूगोलाचा अभ्यास पर्यावरणशास्त्राप्रमाणे शुद्ध वैज्ञानिक नसून तो सामाजिक विज्ञानाच्या पद्धतीनेच करावा लागतो. मानवी भूगोल हे सामाजिक व नैसर्गिक असे दोन्ही विज्ञानाची वैशिष्ट्ये असणारे आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन असणारे विज्ञान आहे. त्यामुळे मानवी भूगोलाच्या अभ्यासाला विशेष महत्त्व आहे.

(ii) मानव व त्याचे व्यवसाय यामधील सर्व महत्त्वाच्या संबंधाचे ज्ञान मानवी भूगोलातून प्राप्त होते. त्यामुळे व्यवसाय विकासाच्या योजना आखताना मानवी भूगोलाचा अभ्यास उपयुक्त ठरतो.

(iii) मानव वंशाची उत्क्रांती, वांशिक वैशिष्ट्ये, वांशिक वर्गीकरण यांचे ज्ञान मानवी भूगोलातून मिळते. त्याचा उपयोग मानवाचे अधिकाधिक व परिपूर्ण ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी होतो.

(iv) लोकसंख्येचे वितरण, संरचना, वाढ, स्थलांतर व लोकसंख्येच्या समस्यांचे ज्ञान मानवी भूगोलाच्या अभ्यासामुळे प्राप्त होते. त्याचा उपयोग मानव संसाधन विकासाचे धोरण निश्चित करण्यासाठी व लोकसंख्याविषयक धोरण ठरविण्यासाठी होतो.

(v) मानवी भूगोलाच्या अभ्यासामुळे भूमी, मृदा, जल, वनस्पती, प्राणी, खनिज संसाधने, ऊर्जा साधने इत्यादी सर्व संसाधनांचे ज्ञान होते व या संसाधनांचा परिपूर्ण व सुनियोजित वापर करणे शक्य होते.

(vi) मानवी भूगोलाच्या अभ्यासामुळे विविध प्रकारच्या परिसंस्थांमधील मानवी जीवनाचे ज्ञान होते. तेथील अनुकूल घटक, प्रतिकूल घटक, उणिवा व समस्यांचे आकलन होते. या समस्यांवर उपाययोजना करणे व जीवनपद्धतीत आवश्यक बदल करणे सोपे होते.

(vii) वसाहतींचा उगम व विकास, नागरी व ग्रामीण वसाहती यांचा पद्धतशीर अभ्यास मानवी भूगोलामध्ये केला जातो. त्यामुळे ग्रामीण व नागरी नियोजन करताना सहाय्य होते.

(viii) मानवी भूगोलामध्ये मानवाच्या सर्व प्रकारच्या आर्थिक क्रियांचा व त्यावर नैसर्गिक परिस्थितीच्या होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास केला जातो. त्यामुळे एखाद्या प्रदेशाच्या नियोजनात व्यावसायिक पुनर्संघटन (Occupational Re-organization) करणे शक्य होते. (ix) प्रशासन, आरोग्य, शिक्षण इत्यादी उच्च श्रेणीच्या मानवी गरजांची पूर्तताकरताना मानवी भूगोलाचे ज्ञान पायाभूत ठरते.

(x) जगातील विविध आदिवासींच्या जीवनाचा अभ्यास मानवी भूगोलात केला जातो. त्याच्या सहाय्याने आदिवासींच्या विकासाच्या योजना आखता येतात. आदिवासींच्या समस्यांचे निराकरण करता येते.

(xi) राजकीय भूगोल या मानवी भूगोलाच्या शाखेच्या अध्ययनामुळे आंतरराष्ट्रीयसामंजस्य व शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी आवश्यक ते निर्णय घेण्यास अनुकूल ज्ञान लाभते.

अशाप्रकारे मानवी भूगोलाच्या अभ्यासाचे वैज्ञानिक महत्त्व वैशिष्ट्यपूर्ण मानले जाते.

UNIT –II

2.1) मानवी वंशाच्या व्याख्या :(Definition of Human Races):

भूपृष्ठावर राहणाऱ्या लोकांत रंग, चेहरा, केस, डोळ्यांचा रंग इत्यादी शारीरिक बाबींनुसार भिन्न लोक आढळतात. शारीरिक बाबी जन्मजात असल्यामुळे जन्मानुसार ही संज्ञा पडते. या शारीरिक वैशिष्ट्यांमुळेच मानव हा एकमेकांपासून स्वतःला वेगळा समजू लागला. यातूनच वंशाची कल्पना पुढे आली. काही शास्त्रज्ञांच्या मते, वंश ही एक जीवशास्त्रीय

कल्पना असून समान शारीरिक लक्षणे असलेल्यांचा तो एक गट होय. कोणत्याही मानववंशाची लक्षणे वंशक्रमानुसार पिढ्यानपिढ्या चालू राहतात. वंश हा मानवी समूहांचा एक प्रमुख वर्ग आहे. वंशपरंपरेने येणाऱ्या वैशिष्ट्यपूर्ण शरीर ठेवणीवरून तो निश्चित केला जातो.

प्रत्येक गटातील लोकांची विशिष्ट शारीरिक लक्षणे असतात. ती एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीकडे आनुवंशिकतेमुळे येतात. दोन माणसे तंतोतंत एकमेकांसारखी असत नाहीत, परंतु सर्व माणसांमध्ये काही समान गुणधर्म असतात. वंश हा शब्द मानवजातीची (Species) वर्गवारी करतानाही वापरला जातो. प्राणिशास्त्राच्या दृष्टिकोनातून सर्व मानववंश एकच आहेत. एकाच प्रकारच्या पूर्वजापासून ते निर्माण झाले असावेत. एका विशिष्ट ठिकाणी मानवजात निर्माण झाल्यानंतर भिन्न पर्यावरणात त्यांचे वंशज गेले. त्या पर्यावरणाचा परिणाम त्यांच्यावर होऊन त्यांची वैशिष्ट्यपूर्ण शारीरिक ठेवण निर्माण झाली.

वंश या शब्दाच्या निरनिराळ्या शास्त्रज्ञांनी व्याख्या पुढीलप्रमाणे केलेल्या आहेत.

(१) क्रोबर :"वंश म्हणजे जीवाच्या प्रजोत्पादनात काही ठराविक शरीरवैशिष्ट्ये जशीच्या तशी पिढ्यानपिढ्या संक्रमित झालेला मानवी समूह होय." "A race is a biological inbred group possessing a distinctive combination of physical traits that tend to breed true, generation to generation.")

(२) फ्रान्झ बोआस : "समान शारीरिक व मानसिक वैशिष्ट्यांनी युक्त असा मानवगट म्हणजे वंश. "

बोआस यांनी मानसिक वैशिष्ट्ये व मानसिक वर्तन यांचाही वंश या संकल्पनेत समावेश केला आहे.

(३) होबेल :"वंश म्हणजे जीवशास्त्रीयदृष्ट्या अंतः प्रजोत्पादित व्यक्तींचा असा गट की ज्यांच्या ठिकाणी विशेष अशी समान शारीरिक वैशिष्ट्ये असतात व अनुवंशाने ती वैशिष्ट्ये पुढील पिढीत संक्रमित होतात."

(४) मार्शल जोन्स :"काही निश्चित स्वरूपाचे मोजता येण्याजोगे एकाच तऱ्हेचे आनुवंशिक शारीरिक गुणधर्म असलेला मानवी गट म्हणजे वंश होय. "या व्याख्येत निश्चित स्वरूपाच्या व मापन करता येण्याजोग्या शारीरिक वैशिष्ट्यांचा समावेश करण्यात आल्याने व्याख्या अधिक स्पष्ट स्वरूपाची झाली आहे.

(५) हॅडन :"एका वंशाच्या समूहातील शारीरिक लक्षणे ही दुसऱ्या वंशाच्या समूहातील शारीरिक लक्षणांपासून भिन्न असतात. ही शारीरिक लक्षणे पुढच्या पिढीतही जशीच्या तशीच उतरतात."

(६) व्हिदाल-द-ला-ब्लाश:

"मानववंशाचे वर्गीकरण मानवी शरीराची आकृती व शारीरिक लक्षणे यांच्या आधारावर करण्यात येते."

(७) ग्रिफीथ टेलर :"वांशिक गुणांना वंश प्रगट करतो, संस्कृतीला नाही."(Race denotes breed, not culture.)"

(८) डॉ. मुजुमदार :"एखादा मानवगट आपल्या समान अशा अनेक शारीरिक लक्षणांमुळे दुसऱ्या गटाहून वेगळा ठरविता आल्यास त्यांचा एक वेगळा वंश तयार होतो. मग अशा जीवशास्त्रीय गटातील सदस्य कितीही दूरवर पसरलेले असले तरी त्यांच्यात फरक पडत नाही."

(९) युनेस्को :"जे मानवगट परस्परांहून पूर्ण विकसित व प्रामुख्याने संक्रमणशीलअशा शारीरिक वैशिष्ट्यांच्या बाबतीत भिन्न असतात, अशा मानवगटांना वंश म्हणतात." वरील निरनिराळ्या व्याख्यांवरून एक गोष्ट लक्षात येते की, ज्या गुणधर्मावरून वंश ठरविले जातात, ते गुणधर्म प्रामुख्याने शारीरिक स्वरूपाचे असतात.

वंशाची दोन प्रमुख लक्षणे पुढीलप्रमाणे आहेत :

(अ) वंश ही जीवशास्त्रीय संकल्पना असून समान शारीरिक लक्षणे असणाऱ्या लोकांचा वंश बनतो.

(ब) वांशिक गुण हे निश्चित, अपरिवर्तनशील व अनुवंश यंत्रणेद्वारे संक्रमित होणारेअसतात.

२.2 मानवी वंशाच्या वर्गीकरणाचे आधार :(Bases of Human Racial Classification):

मानवी वंशाचे वर्गीकरण करण्यासाठी मानववंशशास्त्रज्ञांनी काही तत्त्वे ठरविली आहेत. त्यांनाच मानवी वंशाच्या वर्गीकरणाचे आधार किंवा कसोट्या किंवा लक्षणे (Traits) किंवा मापदंड असे म्हणतात. शारीरिक ठेवणीवरून, निश्चित व अनिश्चित अशा लक्षणांवरून वंशाचे पृथक्करण केले जाते. विविध मानवसमूहात अनादि कालापासून झालेल्या संकरामुळे आज

जगात कोणताही वंश १०० टक्के शुद्ध असल्याची ग्वाही देता येत नाही. मानवी शरीरवैशिष्ट्यांचे बाह्य अथवा दृश्य वैशिष्ट्ये व अंतर्गत अथवा संरचनात्मक वैशिष्ट्ये असे दोन प्रकार मानले जातात. त्वचेचा रंग, केसांचा रंग व ठेवण, डोळ्यांचा आकार व रंग ही बाह्य लक्षणे (External Traits) आहेत तर मस्तिष्कांक, नासिकांक इत्यादी अंतर्गत लक्षणे (Internal Traits) आहेत. या सर्व लक्षणांचे (अ) निश्चित लक्षणे (Definite Traits) व (ब) अनिश्चित लक्षणे (Indefinite Traits) असे दोन गट मानले जातात. त्यातील काही प्रमुख लक्षणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

(अ) निश्चित लक्षणे :(Definite Traits):

मानवाच्या ज्या शारीरिक वैशिष्ट्यांचे मापन करता येते त्यांना निश्चित लक्षणे असे म्हणतात. उदा. उंची, रक्तगट, मस्तिष्कांक, नासिकांक, छातीचा घेर, हातापायांची लांबी, इत्यादी. यातील काहींचे प्रत्यक्ष मापन केले जाते तर काहींचे मापन अप्रत्यक्षपणे गणिती सूत्राच्या सहाय्याने केले जाते.

(१) उंची (Height):

शरीराची उंची हे शरीराचे एक नजरेत भरणारे वैशिष्ट्य मानले जाते. उंची व माणसाचे वजन यावर अन्न, आजार, इतर मानसिक परिस्थिती यांचा परिणाम होतो आणि म्हणून उंची ही मानववंश वर्गीकरणासाठी आधारभूत तत्त्व मानता येत नाही. सामान्यतः १५० ते १८० सेंटिमीटरच्या दरम्यान माणसांची उंची असते. १५०सेंटिमीटरपेक्षा कमी उंचीची माणसे ठेंगू समजली जातात. १५० ते १७० सेंटिमीटरच्या दरम्यानच्या उंचीची माणसे मध्यम उंचीची व त्यापेक्षा जास्त उंचीच्या लोकांना उंच माणसे म्हणून ओळखले जाते. पुरुष आणि स्त्री यांच्या उंचीत फरक आढळतो. तसेच एकाच वंशाच्या लोकांमध्ये उंची व बांधा यांच्याबाबतीत मोठ्या प्रमाणावर विषमता आढळते.

(२) रक्तगट (Blood Groups):

लैंडस्टीनर यांनी विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी मानवाच्या रक्ताचे चार गटात वर्गीकरण केले. या गटांना ए, बी, एबी व ओ असे म्हणतात. त्यानंतरच्या काळात Rh (+ve) व Rh (-ve) हा घटक विचारात घेऊन आणखी गट मानण्यात आले. प्रत्येक वंशाच्या व्यक्तीमध्ये विशिष्ट गटाचे रक्त आढळते. ते अन्य वंशाच्या व्यक्तींच्या रक्तापेक्षा वेगळे असते. त्यामुळे रक्तगट

हे महत्त्वाचे शारीरिक लक्षण मानले जाते. पेशींमधील गुणसूत्रामुळे (Genes) नव्या पिढीत रक्तगट निश्चित होतात.

बॉईड यांच्या मते, रक्तगटाच्या आधारे मानववंशाचे वर्गीकरण करणे योग्य असते. याची खालील सात कारणे महत्त्वाची आहेत :

(i) रक्तगटाचे संक्रमण अनुवंश यंत्रणेद्वारा एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीत प्रविष्ट होते.

(ii) हवामान, आजार, अन्न, औषधे यांच्यामुळे रक्तगटात बदल होत नाही.

(iii) प्रत्येक वंशात कोणत्यातरी रक्तगटाचे आधिक्य आढळते व त्यात योग्यपरिस्थितीत बदल होत नाही.

(iv) माणसाची उत्पत्ती झाली तेव्हापासूनच रक्तगट अस्तित्वात असले पाहिजेत.

(v) भूभाग व रक्तगट यांच्यात परस्परसंबंध दिसतो.

(vi) रक्तगट परस्परांपासून ओळखता येतात.

(vii) रक्तगटाच्या आधारावर संपूर्ण मानवजातीला तीन प्रमुख मानववंशात विभागतायेते.

उदा. (१) कॉकेसाईड, (२) मंगोलाईड, (३) निग्रोईड.

अशाप्रकारे रक्तगट हे महत्त्वाचे शारीरिक लक्षण मानले जाते.

३) मस्तिष्कांक (Cephalic Index) :

यालाच कपालांक असेही म्हणतात. डोक्यावर पर्यावरणाचा परिणाम होत नाही. डोक्याचे मापन करणे सोपे जाते. म्हणून डोक्याचा आकार विश्वसनीय आधार आहे. डोक्याची कमाल लांबी १०० मानून डोक्याची रुंदी व लांबी यांचे गुणोत्तर काढतात. त्याला मस्तिष्कांक (Cephalic Index) अथवा मस्तिष्क सूचक निर्देशांक असे म्हणतात. डोक्याची रुंदी व लांबी यांच्या गुणोत्तराच्या टक्केवारीस मस्तिष्कांक असे म्हणतात. मस्तिष्कांक काढण्याचे सूत्र खालीलप्रमाणे आहे :

$$\text{मस्तिष्कांक (Cephalic Index)} = \frac{B \times 100}{L}$$

$$\text{मस्तिष्कांक (C.I.)} = \frac{\text{डोक्याची रुंदी} \times १००}{\text{डोक्याची लांबी}}$$

उदा. मस्तिष्कांक (C.I.) = १६० x १००/ १८७ = ८५.५६%.

मस्तिष्कांक (C.I.) = ८५.५६%.

डोक्याच्या मापनाने काढलेल्या मस्तिष्कांकाच्या आधारे डोक्याचे तीन प्रमुख प्रकार खालीलप्रमाणे करतात.

(i) लांबट डोक्याचे किंवा लंबशीर्ष (Delico Cephalic) :यात मस्तिष्कांक हा ७४.९ पेक्षा कमी असतो. अमेरिकेतील निग्रो व पंजाब, राजस्थान आणि उत्तर प्रदेशातील बरेच भारतीय लांबट डोक्याचे किवा लंबशीर्ष म्हणून ओळखले जातात.

(ii) मध्यम डोक्याचे किंवा मध्यमशीर्ष (Meso Cephalic):यातील लोकांचा मस्तिष्कांक ७५ पासून ७९.९ पर्यंत असतो. साधारणपणे स्कॅंडेनेव्हियन व पश्चिम युरोपीय देशातील लोक मध्यम डोक्याचे किंवा मध्यम शिर्षाचे असतात.

(iii) रुंद डोक्याचे किंवा लघुशीर्ष (Brachy Cephlic):यातील लोकांचा मस्तिष्कांक ८० पेक्षा जास्त असतो. पूर्व यूरोपातील आणि ईशान्य भारतातील लोक रुंद डोक्याचे किंवा लघुशीर्ष म्हणून ओळखले जातात.

४) कवटीची क्षमता (Capacity of Skull):

मृत माणसाच्या कवटीची क्षमता अचूक मोजता येते. सामान्यपणे रिकाम्या कवटीत मोहरी किवा बाजरी भरून क्षमता मोजली जाते. कॉकेशस लोकांच्या कवटीची क्षमता सर्वाधिक तर निग्रोंच्या कवटीची क्षमता सर्वात कमी असते. कवटीची क्षमता जास्त असल्यास व्यक्ती बुद्धिमान असते असा एक समज आहे. परंतु त्याला वैज्ञानिक आधार नाही. निरोगी माणसाच्या कवटीची सरासरी क्षमता १,००० ते १,८०० घन से.मी. पर्यंत आढळते. स्त्रियांच्या कवटीची क्षमता पुरुषांच्या कवटीपेक्षा कमी असते.

(५) नासिकांक (Nasal Index):

नाकाची लांबी, रुंदी व उंची मोजतात. नाकाची रुंदी ही नाकाच्या लांबीच्या शेकडा प्रमाणात मांडून नासिकांक किंवा नासिक निर्देशांककाढतात. खालील सूत्राचा वापर करून नासिकांक काढतात :

$$\text{नासिकांक} = \frac{\text{नाकाची रुंदी}}{\text{नाकाची लांबी}} \times १००$$

नासिकांकाच्या आधारावर नाकाचे पुढील तीन प्रकार पडतात :

(i) अरुंद नाक किंवा चिंचोळे नाक (Leptorrhines): यामध्ये नासिकांक ७० पेक्षा कमी असतो.आफ्रिका, ओशनिया (निग्रो);

(ii) मध्यम नाक (Mesorrhines): नासिकांक ७० ते ८४.अमेरिका, चीन, जपान (पितवर्णी)

(iii) रुंद नाक (Platyrrhines): नासिकांक ८४ पेक्षा जास्त. फ्रान्स, क्रिमीया, जर्मनी.

(६) छातीचा घेर (Circumference of the Chest) :

छातीच्या घेराचे निश्चित मापन करता येते. काही मानववंशशास्त्रज्ञांनी वंशीय वर्गीकरणासाठी या वैशिष्ट्याचाही उपयोग करून घेतला आहे. परंतु आहार, व्यायाम, वय इ. घटकांनुसार छातीच्या घेराचे माप कमीजास्त होते. त्यामुळे हे लक्षण विशेष महत्त्वाचे मानले जात नाही.

(७) हात व पाय यांची लांबी (Length of Arms and Legs) :

हातापायांची लांबी अचूक मोजता येते. काही वंशाच्या लोकांचे हात हे पायांच्या तुलनेने अधिक लांब असतात. मानवी उत्क्रांतीच्या पहिल्या टप्प्यात माकडांच्या हातांची लांबी जास्त होती. पुढे मानव उत्क्रांत होत गेला तसतसे पाय सरळ होऊन त्यांची लांबी बाढली व हातांची लांबी कमी झाली. आज हातापायांची लांबी हे लक्षण वंशीय वर्गीकरणासाठी सहसा वापरले जात नाही. तथापि वंशीय वर्णनात हे लक्षण वापरले जाते. उदा. मंगोलियनांचे हातपाय आखूड असतात. लॅप जमातीच्या लोकांचे पाय जास्त लांब असतात. हातापायांवरील रेषा, उसे कधीही बदलत नाहीत. कोणत्याही दोन व्यक्तींच्या हातापायांच्या ठशात साम्य नसते, तथापि त्यांची मांडणी एकाच प्रकारची असू शकते. तळहात व तळपाय यावरील कमानी, चक्रे व वक्ररेषा यांचाही वंशीय वर्गीकरणासाठी उपयोग करून घेतला जातो.

अशा प्रकारे वरील सहा शारीरिक लक्षणांचे प्रत्यक्ष मापन केले जाते तर काहींचे मापन अप्रत्यक्षपणे गणिती सूत्राचा वापर करून केले जाते. तसेच मानवाच्या वरील सहा शारीरिक वैशिष्ट्यांचे प्रत्यक्ष मापन करता येते. त्यामुळेच त्यांना निश्चित लक्षणे असेम्हणतात.

(ब) अनिश्चित लक्षणे :(Indefinite Traits):

मानवाच्या ज्या शारीरिक लक्षणांचे निश्चित गाए करता येत नाही त्या लक्षणांना अनिश्चित लक्षणे असे म्हणतात. त्वचेचा रंग, चेहरे पट्टी, डोळ्यांचा रंग व पापण्या, केसांची ठेवण व रंग, कान, हनुवटी व जबड्याचा आकार ही सर्व अनिश्चित लक्षणे आहेत. वंशीय वर्गीकरणासाठी निश्चित म्हणजे संख्यात्मक लक्षणे ज्याप्रमाणे आवश्यक असतात त्याचप्रमाणे अनिश्चित म्हणजे गुणात्मक लक्षणेसुद्धा आवश्यक असतात. महत्त्वाची अनिश्चित लक्षणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

(१) त्वचेचा रंग (Skin Colour):

माणसाच्या त्वचेच्या रंगाकडे चटकन लक्ष वेधले जाते. त्वचेच्या रंगावरून वंश ओळखणे सहज शक्य होते. स्थूलमानाने त्वचेच्या वर्णानुसार माणसांचे खालील तीन गटात वर्गीकरण केले जाते.

(i) गौरवर्णीय (Lecucodermi):

युरोप, पश्चिम आशिया, उत्तर आफ्रिका व पॉलिनेशियातील लोक गौर वर्णाचे आहेत. कुवियरने या गटाला कॉकेशियन असे नाव दिले आहे.

(ii) पीतवर्णीय (Xanthodermi):

आशियातील मंगोलवंशीय तसेच बुशमेन व हॉटेनटॉट या जमातीचे लोक पिवळया वर्णाचे आहेत.

(iii) कृष्णवर्णीय (Melanodermi):

निग्रो वंशाचे लोक काळ्या रंगाचे आहेत. याशिवाय मॅलेनेशिया, ऑस्ट्रेलिया येथील मूळचे रहिवाशीसुद्धा कृष्णवर्णीय आहेत. वर्णपीतक (Carotine) व हिमोग्लोबिन यांच्या अभावी त्वचेला काळा रंग प्राप्त होतो.

(२) केस (Hair):

केसांचा प्रकार, रंग, बनावट, त्यांची संख्या व त्यांच्या तिर्यक छेदावरून वंशाचे वर्गीकरण केले जाते.

(i) केसांचे प्रकार (Types of Hair):

(अ) सरळ व लांबसडक केस उदा. चिनी आणि एस्किमो.

(ब) कुरळे, नागमोडी केस: भारत, युरोप व ऑस्ट्रेलियातील लोक.

(क) लोकरीसारखे केस : निग्रो, मेलॅनेशियन्स.

(ii) केसाचा रंग (Colour of Hair):

(अ) दाट काळे केस : भूमध्य सामुद्रिक देशातील लोक.

(ब) विरळ काळे केस: युरोपीय लोक.

(क) पिंगट तांबडे केस : वायव्य युरोपातील नॉर्डिक लोक.

(iii) केसांची बनावट :

(अ) जाडेभरडे केस : चिनी, जपानी, मंगोलियन लोक.

(ब) मध्यम बनावटीचे केस : युरोपवासीयांचे.

(क) उत्तम केस: नॉर्डिक लोकांचे.

(iv) केसांची संख्या (केशसंभार) :

(अ) दाट केस: श्वेतवर्णीय लोकांच्या चेहऱ्यावर व शरीरावर दाट केस असतात.

(ब) तुरळक केस: मंगोलियन व निग्रो वंशाच्या लोकांच्या शरीर व चेहऱ्यावर तुरळक केस असतात.

(v) तिर्यक छेद :

(अ) चक्राकार केस: मंगोलियन लोकांचे.

(ब) लंबवर्तुळाकार केस : निग्रो लोकांचे.

(३) चेहरा (Face):

चेहऱ्याची लांबी व रुंदी यांचे परस्परांशी असलेले प्रमाण लक्षात घेऊन खालील सहा प्रकार पडतात.

(i) अतिरुंद चेहरा (Hyper Euryprosopic)

(ii) रुंद चेहरा (Euryprospic)

(iii) मध्यम चेहरा (Mesoprosopic)

(iv) अरुंद चेहरा (Leptoprosopic)

(v) अति अरुंद चेहरा (Leptoprosopic)

(vi) चेहरा पुढे झुकणे (Prognothism)

(४) ओठ (Lips):

ओठांचे मोठे, बाहेर वळलेले व पातळ, आतल्या बाजूस वळलेले असे दोन प्रकार असतात. निग्रांचे ओठ पहिल्या प्रकारचे तर इतरांचे दुसऱ्या प्रकारचे असतात.

(५) डोळा (Eye) :

डोळ्यांचा रंग काळा, करडा, हिरवा व निळा असू शकतो. डोळ्यांच्या रंगावरून एखादी व्यक्ती विशिष्ट वंशाची आहे हे सांगणे कठीण जाते. काळ्या डोळ्यांची माणसे बहुधा सर्वच वंशात आढळतात. कॉकेसाईड वंशात निळे व निग्रॉईड वंशात काळे डोळे दिसून येतात. डोळे अरुंद, सरळ व तिरपे असतात. पीतवर्णी लोकांचे डोळे थोडे तिरकस वाटतात.

(६) कान, हनुवटी व जबडा :

काही लोकांचे कान लहान व वर्तुळाकार असतात. काहींचे कान लांब असतात. हनुवटी व जबडा यांच्या आकारातही फरक असतो. लांबड, निमुळती अथवा रुंद हनुवटी तसेच रुंद, मोठा किंवा अरुंद व लहान जबडा असे प्रकार आहेत.

अशाप्रकारे मानवाच्या वरील सहा लक्षणांचे निश्चित मापन करता येत नाही. म्हणून त्या लक्षणांना अनिश्चित लक्षणे म्हणतात. वंशीय वर्गीकरणासाठी अनिश्चित म्हणजे गुणात्मक लक्षणे म्हणतात. वंशीय वर्गीकरणासाठी अनिश्चित म्हणजे गुणात्मक लक्षणे आवश्यक असतात.

२.४ मानवी वंशाचे वर्गीकरण :(Classification of Human Race):

वंशाचे वर्गीकरण शारीरिक लक्षणांवरून जरी करण्यात येत असले तरी त्यातही बऱ्याच अडचणी येतात. कारण सर्व शारीरिक लक्षणांवर पर्यावरणाचा थोडाफार परिणाम होतोच. आधुनिक काळात वाहतुकीच्या साधनात भरमसाठ वाढ झाल्याने व पृथ्वीच्या निरनिराळ्या भागातील लोकांत एकसारखी सरमिसळ होत असल्याने वर्णसंकराचे प्रमाण वाढत आहे. म्हणून वंश वर्गीकरण करणे कठीण होत आहे.

जगातील प्रमुख मानवी वंश :(Major Human Race in World):

(१) कॉकेसाईड (Caucasoids)

या गटात युरोपियन लोक, अरब, ज्यूलोक व इण्डो आर्यन लोक इत्यादींचा समावेश होतो. गौरवर्णापासून एकदम गोऱ्यापान वर्णाचे लोक यात मोडतात. केस सरळ, नागमोडी, कुरळे, कधी कधी लोकरीसारखे, सोनेरी, चंदेरी, काळे व मऊ असतात. नाक उंच, सरळ व अरुंद असते. डोके लांब, मध्यम व कपाळ उंच असते. डोळे निळे, घारे, मोठे व क्वचित काळे असतात. हे लोक सडसडीत व उंच बांध्याचे असतात. त्याचे खालील तीन उपवंश पडतात :

(अ) अल्पाईन : पश्चिम युरोपातील देश.

(ब) भूमध्य सागरी : इटाली, अरबस्तान, तुर्कस्तान, इराण.

(क) नॉर्डिक : वायव्य युरोपातील देश डेन्मार्क, स्कँडेनेव्हिया.

(2) निग्नोईड (Negroid):

या वंशाचे लोक सर्वात जास्त आफ्रिकेत राहतात. पूर्वआफ्रिकेतील नीलोटिक, हॅमिटिक लोकांचा यात समावेश होतो. मध्य व दक्षिण आफ्रिकेतील बाटू लोक व पश्चिम आफ्रिकेतील निरनिराळ्या गटांचा यात समावेश होतो. बुशमेन, पिग्मी यांचा तसेच भारत व आग्नेय आशियातील नेग्रिटो आणि पेसिफिकमधील मेलानेसियांचा यात समावेश होतो. या सर्व लोकांचा रंग अत्यंत काळा, नाक बसके, रुंद, चपटे, जाड व मध्यभागी अंतर्वक्र असते. ओठ जाड, उरफाटे असतात. यांचा जबडा पुढे आलेला असतो. उंचीने ठेंगू तसेच उंच असतात. निग्रो लोक उंच तर पिग्मी लोक ठेंगू असतात. डोक्यावरील केस मात्र कुरळे असतात. अंदमान, फिलीपाईन्स, इंडोनेशिया व जवळपासची बेटे येथे राहणारे लोक अति काळ्या वर्णाचे व १५० से.मी. उंचीचे असतात. यांच्या ओठांची ठेवण जाड, शरीरावर केस कमी व डोक्याचे केस लोकरीसारखे असून काळे, करडे असतात. बुशमेन व हॉटेनटॉट हा उपवंश दक्षिण आफ्रिकेत कलहरी वाळवंट व जवळपासच्या भागात आढळतो. हे लोक येथील मूळ रहिवासी आहेत. या लोकात मंगोलियन व निग्रो वंशाचे मिश्रण आढळते. यांची त्वचा व डोळे मंगोलियन वंशासारखे व उंची मात्र पिग्मीसारखी आहे. यांच्या शरीरावर केस कमी असतात. रंग पिंगट, डोळे तिरप्या आकाराचे व अर्धवट उघडे असल्यासारखे वाटतात.

(3) मंगोलॉईड (Mangoloids):

या वंशाचे लोक उत्तर, पूर्व व आग्नेय आशियात आढळतात. मध्य आशियातील मोगल लोकांवरूनच हे नाव पडले आहे. कोरियन, चिनी, जपानी, ब्रह्मी, थाई, व्हिएटनामी, खमेर, मलायी इत्यादी लोक या वंशातील होते. एस्किमो लोक, उत्तर अमेरिकेतील रेड इंडियन,उत्तर सैबेरियातील वाकुटस, सामोयाडूस, तुंगुम बगैरे, दक्षिण अमेरिकेतील अमेरिडियन्स इत्यादींचा यात समावेश होतो. अमेरिकेतील लोक पृथक राहिल्यामुळे त्यांच्यात थोडा फरक आढळतो. दक्षिण अमेरिकेच्या दक्षिण टोकाशी असलेल्या टेराडेलफ्युगो या बेटावरील लोक अगदी चिनी लोकांसारखेच वाटतात. उत्तर भारतातील पशुपालन करणाऱ्या भटक्या टोळ्या पीतवर्णी आहेत. हिमाचल प्रदेशातील भोटिया, गुरखे लोक मिश्र मंगोलॉईड वंशाचे आहेत. भारताच्या ईशान्य भागात मंगोलॉईड वंशाचे लोक राहतात. या वंशातील लोकांचे डोळे रुंद, चेहरा रुंद असून ते उंचीने कमी असतात. केस सरळ, राठ, काळे, करडे असतात. अंगावर केस कमी असतात. हनुवटीचा आकार गोल असून त्यांचे ओठ जाड असतात. इ. स. पूर्व २००० मध्ये मंगोलॉईड लोक उत्तर चीन व पूर्व सैबेरियाच्या भागातच होते. नंतर दक्षिणेकडे त्यांचे स्थलांतर झाले. संपूर्ण चीन, जपान, आशियातील लोक मंगोलॉईड वंशाचे असले तरी त्यांच्या ऑस्ट्रेलॉईड व नेग्रिटो वंशाशी मिश्रण झालेले आढळते.

(4) मलेनेशियन (Malenesian):

पॅसिफिक महासागरातील दक्षिणेकडील बेटावर मलेशियन वंशाचे लोक आढळतात. या लोकांचा रंग काळा व केस कुरळे असतात.

(5) मायक्रोनेसियन, पॉलिनेसियन (Micronesian, Polynesian):

हवाई बेटापासून ते न्यूझीलंड बेटापर्यंतच्या प्रदेशात मायक्रोनेसियन व पॉलिनेसियन वंशाचे लोक राहतात. न्यूझीलंडच्या पुढे इस्टर आयलँडपर्यंत या वंशाचे लोक पसरलेले आढळतात.

(6) कांगो किंवा मध्य आफ्रिकेतील पिग्मी (Congo or Central African Pygmy) :

या लोकांची शारीरिक उंची सरासरी १५० से.मी. पेक्षा कमी असते. मलेनेशियन लोकांपेक्षा यांच्या त्वचेचा रंग काळा असतो. आफ्रिकेच्या मध्य भागात म्हणजे कांगो नदीच्या खोऱ्यात यांची उत्पत्ती झाली आहे.

(7) अतिपूर्वेकडील पिग्मी (Far Eastern Pygmy):

फिलिपिन्स, मिंदानाओ, अंदमान तसेच मलेशिया इत्यादी प्रदेशात पिग्मी लोक राहतात. याशिवाय इंडोनेशिया, न्यूगिनी येथेही काही पूर्वेकडील पिग्मी आढळतात. या लोकांचे ओठ जाड असतात. डोक्याचे केस लोकरीसारखे घुंगरू असतात. त्वचेचा रंग अत्यंत काळा असतो. शरीरावर केस अत्यंत कमी असतात.

(8) ऑस्ट्रलाईड (Australoid):

ऑस्ट्रलाईड वंशाच्या लोकांचे उत्पत्तिस्थान ऑस्ट्रेलिया आहे. या लोकांच्या डोक्याचा आकार लांबट असतो व ओठ मोठे असतात. त्वचेचा रंग भूरा असतो. केससुद्धा भुऱ्या रंगाचे असतात. या लोकांची शारीरिक उंची सुमारे १६७ से.मी. इतकी असते.

(9) वुशमेन, हॉटेनटॉट (Bushmen, Hottentot):

नैऋत्य आफ्रिकेच्या कलहारी वाळवंटी प्रदेशात बुशमेन वंशाचे लोक राहतात. बुशमेन लोकांची उंची १५० से.मी. इतकी

असते. हॉटेनटॉट लोकांची उंची बुशमेनपेक्षा काहीशी जास्त असते. या लोकांच्या शरीरावर केस कमी असतात. त्यांच्या त्वचेचा रंग कमी काळा असतो.

(x) ऐनू (Ainu):

जपान व जपानच्या जवळपास असलेल्या बेटावर ऐनू वंशाचे लोक राहतात. या लोकांच्या त्वचेचा रंग फारसा काळा नसतो. यांच्या डोक्याचे केस कुरळे असतात, पण शरीरावर केस जास्त असतात. या लोकांचे ओठ पातळ असतात.

(xi) वेड्डॉईड (Veddoid):

वेडॉईड वंशाच्या लोकांची संख्या श्रीलंकेत जास्त आहे. परंतु या वंशाची लोकसंख्या फारच कमी आहे. या लोकांचे डोके लांबट असते. चेहरा निमुळता व नाक पसरट असते. ओठ मात्र लहान असून त्वचा गौरवर्णी असते. त्यांच्या डोक्याचे केस काळे असतात. डोळेही काळसर असतात. या लोकांची शारीरिक उंची सरासरी १५० से मी. इतकी असते.

अशा प्रकारे मानवी वंशाचे वर्गीकरण केले जाते.

भारतातील मानवी वंशाचे वर्गीकरण : (Classification of Race in India):

भारत देश विस्ताराने मोठा असून प्राचीन संस्कृतीचा उगम व विकास भारतीय उपखंडात झालेला आहे. म्हणूनच आशिया खंड जुने जग म्हणून ओळखले जाते. आद्य मानवी वंशाची विविध वैशिष्ट्ये अद्यापही भारतातील काही जमातींमध्ये स्पष्ट आढळून येत आहेत. तथापि पूर्णतः शुद्ध वंश केवळ भारतातच नव्हे तर जगाच्या पाठीवर क्वचितच सापडतो. भारतीय संस्कृती व मानवी वंश म्हणजे भारतीय भूमीवर आजपर्यंत झालेली

विविध वंशीय लोकांची आक्रमणे व मूळ लोक यांच्यातील संमिश्रणच होय. त्यामुळे त्यांचे वर्गीकरण करणे कठीण होऊन बसले आहे. बहुतांश मानवंशशास्त्रज्ञांच्या मते, भारत अनेक वंशाची जन्मभूमी आहे. भारतातून मानववंश ऑस्ट्रेलिया, इंडोनेशिया, आफ्रिका, मलेशिया इत्यादी भागात स्थलांतरित झाल्याचे पुरावे आढळतात. भारतीय वंशाचे वर्गीकरण करण्याचे प्रयत्न हरबर्ट रिशले, हॅडन इकसटेट, गुहा इत्यादी मानववंशशास्त्रज्ञांनी केले आहेत. तथापि रिशले व गुहा यांचे वर्गीकरण बहुतांशी मानवंशशास्त्रज्ञांना मान्य आहे. रिशले यांनी १९०१ साली आकृती क्र. २.३ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे भारतीय वंशाचे सात गटात विभाजन केले आहे.

(1) तुर्की इराणियन :

या वंशाच्या लोकांचे डोके रुंद असून त्यांचा कमालांक ८० ते ८५ असतो, त्यांचे डोळे गर्द काळे असतात. केस करड्या रंगाचे असून नाक चिंचोळे, लांब, उठावदार असते. हे लोक पाकिस्तान, बलुचिस्तान, अफगाणिस्थानात राहतात.

(2) इंडो आर्यन : या वंशातील लोक उंच, गोऱ्या रंगाचे व मजबूत बांध्याचे असतात. यांची वस्ती प्रामुख्याने काश्मीर, पंजाब व राजस्थान येथे आढळते.

(3) सिथो द्रविडियन :

या लोकांचा कमालांक ७७ ते ९२ पर्यंत आढळतो. उंची ५ फूट ३ इंच ते ५ फूट ६ इंचपर्यंत आढळते. गुजराथपासून कर्नाटकातील कूर्गपर्यंत हे लोक आढळतात. यामध्ये देशस्थ ब्राह्मण, प्रभू, कूर्ग तसेच मराठा, कुणबी लोकांचा समावेश होतो.

(iv) आर्य द्रविडियन :

आर्य व द्रविड यांच्या मिश्रणातून तयार झालेला हा वंश असून दोन्ही बंशाची काही शरीरवैशिष्ट्ये यांच्यात आढळतात. हे लोक पूर्व पंजाब ते पूर्व बिहारच्या गंगा, यमुना नदी खोऱ्यात आढळतात. शिवालिक हिमालयातही या वंशाचे लोक आढळतात.

(v) मंगोलो द्रविडियन :

हे लोक मध्यम उंचीचे व मध्यम बांध्याचे आहेत. ते प्रामुख्याने गंगा नदीच्या त्रिभूज प्रदेशात आढळतात. प. बंगाल व ओरिसा राज्यांमध्ये या लोकांचे जास्त केंद्रीकरण झाले आहे.

(vi) मंगोलाइड :

हे लोक सावळ्या व पीत वर्णाचे असून त्यांचा कमालांक ८५ ते ९० तर नासिकांक ६८ ते ८४ आहे. भारताच्या उत्तर व ईशान्य सीमावर्ती भागात हे लोक आढळतात. हिमालयाच्या पायथ्याचा भाग, नेपाळ व आसाममध्ये यांचे प्रमाण जास्त आहे.

(vii) द्रविडियन :

या वंशाच्या लोकांना मूळ भारतीय निवासी मानले जाते. या लोकांचा आर्य, सिथियन, मंगोलाइड लोकांशी संबंध आल्याने त्यांचे मिश्रण झालेले आहे. हे लोक रंगाने काळे, जाड केसांचे व मोठ्या नाकाचे असतात. हे लोक उत्तरेस अरवली व विंध्य पर्वतापासून पश्चिम घाट वगळून दक्षिणेस कन्याकुमारीपर्यंत पसरले आहेत. आंध्र प्रदेश, दक्षिण मध्यप्रदेश, छोटा नागपूरचे पठार, मलबार किनारा, तामिळनाडू इत्यादी भागात या वंशाचे लोक आढळतात.

अशाप्रकारे भारतीय वंशाचे रिशले यांनी सात गटात विभाजन केले आहे.

UNIT –III

1. पर्यावरण - निश्चयवाद
(ENVIRONMENTAL DETERMINISM)

प्रस्तावना :

या विचारसरणीचा जन्म जर्मनीमध्ये झाला. या मतप्रणालीनुसार निसर्ग हाच सर्वश्रेष्ठ मानला जातो. नैसर्गिक परिस्थितीचा मानवी जीवनावर परिणाम होत असतो. निसर्गाशी मिळते जुळते घेऊनच मानवाला आपला जीवनक्रम आखावा लागतो. मानव आपले जीवन समृद्ध करून घेण्यासाठी निसर्गाचा जरी सर्वतोपरी उपभोग घेत असला तरी त्याला निसर्गाच्या ठरावीक चौकटीत राहूनच आपली प्रगती करून घ्यावी लागते. मानवाला आपल्या मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी जे प्रयत्न करावे लागतात, त्याचे स्वरूप तेथील भौगोलिक परिस्थितीवर अवलंबून असते. एस्किमो, पिग्मी, बुशमेन यांना प्रतिकूल पर्यावरणामुळे अधिक परिश्रम करावे लागतात.

पर्यावरण - निश्चयवाद संकल्पनेचा अर्थ :

'पर्यावरणवाद' आणि 'निश्चयवाद' या दोन्ही शब्दांचा अर्थ एकच आहे. या सिद्धान्ताचा आशय असा आहे की, **'मानवाचा विकास त्यांच्या पर्यावरणाद्वारा होत असतो. मानवाच्या राहणीमानाच्या पद्धतीवर अर्थात भोजन, वस्त्र, निवारा, आर्थिक उद्योग, सामाजिक संघटन आणि सांस्कृतिक घटक पर्यावरणच निर्धारण करतो.'**

'भौतिक पर्यावरणाच्या कारकांचा कोणत्याही क्षेत्रात किंवा प्रदेशात वास्तव्य करणाऱ्या मानवाच्या क्रिया आणि आचार-विचारांवर प्रभाव पडतो.'

संकल्पनेचा विकास जर्मनीत :

पर्यावरण-निश्चयवाद या संकल्पनेचा जन्म आणि विकास जर्मनीत झालेला होता. १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात कान्ट यांनी व १९ व्या शतकात हुम्बोल्ट, रिटर आणि फ्रेडरिक रेडझेल इत्यादींनी या विचारसरणीचा विकास केलेला होता. रेडझेल यांची शिष्या कुमारी सेंपल यांनी मानवी जीवनाच्या बहुतेक सर्व बाजूंवर पर्यावरणाचा फार मोठा प्रभाव पडतो असे सांगितले.

कार्ल रिटर:

त्यांनी **'युरोप'**या आपल्या ग्रंथामध्ये विविध देशांचे वर्णन दोन खंडात विभागलेले होते. यापैकी पहिल्या खंडात ऐतिहासिक भूमिका स्पष्ट केलेली होती आणि दुसऱ्या खंडात निसर्गाद्वारा होणाऱ्या महत्त्वपूर्ण प्रभावांचे वर्णन केलेले होते.त्यांनी युरोपच्या दंतुर समुद्रकिनारपट्टीचे महत्त्व युरोपच्या इतिहासात कसे होते ते विशद केले. त्यांनी समुद्रकिनाऱ्यावरील पर्यावरणाचा परिणाम तेथील लोकांवर मोठ्या प्रमाणात होतो असे दाखवून दिले.

२. रियुटर:

रिटर यांच्या शिष्यांनी कोणत्याही देशाचे नैसर्गिक पर्यावरण आणि तेथील मानवी वसाहतींच्या पारस्परिक संबंधाचे विवेचन केलेले होते. उदाहरणार्थ, रियुटर या भूगोलकारांनी प्रादेशिक भूगोलाच्या वर्णनात असे लिहिले आहे की, "शारीरिक आणि सतत कार्यमग्न राहण्याची प्रवृत्ती, बुद्धिमत्ता आणि विचारशक्ती, सहनशीलता, कठोर परिश्रम करण्याची आवड, हट्ट आणि अहंकार, शांतिपूर्ण विचार, नियमांच्या बाबतीत आवड, विचारशीलता, सद्व्यवहार आणि महान देशप्रेम ही डच लोकांची विशेषता आहे. तेथील पर्यावरणाचे हे फलस्वरूप आहे. त्यांनी समुद्र आणि नद्यांच्या बरोबर परिश्रम आणि संघर्ष करून भूमी प्राप्त केलेली आहे. त्या प्रदेशातील आकाश अभ्राच्छादित असते आणि पाऊस पडण्यासारखी परिस्थिती असते. भूमीवर उठावांचा अभाव असतो की, ज्यामध्ये रोमांचकारी पर्वत-दऱ्या असत नाहीत. जमीन एकसारखी सपाट असते. तेथील भूदृश्यांमध्ये कालवे आणि बांध असतात. ते पूर्वीपासूनच पशुपालनाचा व्यवसाय करीत आहेत. एका बाजूस शेती आणि भाजीपाल्याचे उत्पादन घेत आहेत तर दुसऱ्या बाजूस नौकानयन आणि व्यापार करीत आहेत. लोकांची विचार करण्याची पद्धत, व्यावहारिक रीती तसेच राजनीतिक आणि बौद्धिक विकास यांवर चारही बाजूंवर पर्यावरणाचा विस्तार आणि हवामानाच्या परिस्थितीचा फार मोठा प्रभाव पडलेला आहे."

३. अलेक्झांडर फॉन हुम्बोल्ट:

हुम्बोल्ट यांनी आपला ग्रंथ **'कॉसमॉस'**मध्ये भूमध्य समुद्राचा प्रभाव तेथील प्रदेशातील संस्कृतीच्या विकासावर कसकसा झालेला आहे याचे विवेचन केले.

त्यांनी प्राकृतिक शक्तींच्या प्रभावांचा मानवाचा शारीरिक लक्षणावर आणि मनुष्याच्या राहणीमानावर स्पष्टपणे परिणाम दिसून येतो असे सांगितले.

दक्षिण अमेरिकेच्या कॅरो, कुमाना वगैरे कोरडया हवामानाच्या प्रदेशात आकाश अरब देशांपेक्षा अधिकच स्वच्छ असते. सदैव निरभ्र असणाऱ्या आकाशात चमकणारे तारे आणि तेजोमेघांचा प्रभाव केवळ मनावर होतो की, ज्यामुळे विचारांना प्रेरणा मिळते आणि गणितीय समस्या सोडविण्याची क्षमता उत्पन्न करण्यात होते.

४. फ्रेडरिक रेडझेल :

पर्यावरण मानवाच्या पारस्परिक संबंधात जर्मन भूगोलकार फ्रेडरिक रेडझेल यांनी पर्यावरणास अधिक प्रभावशाली मानलेले होते. जगामधील विभिन्न प्रदेशांतील माणसांची राहण्याची पद्धत, आर्थिक उद्योग आणि सामाजिक संस्कृतीस पर्यावरणाची देणगी असे मानलेले होते; म्हणून फ्रेडरिक रेडझेल यांना 'पर्यावरण-निश्चयवादाचे प्रतिपादक' म्हटले जाते.त्यांनी असे पाहिले की, मानवसमूह आणि मानव समाजवर्ग सदैव कोणत्या तरी निश्चित नैसर्गिक चौकटीमध्ये जीवन व्यतीत करतो. पृथ्वीवर एका निश्चित ठिकाणी त्याचे वास्तव्य असते.

फ्रेडरिक रेडझेल यांचे असे मत होते की, "मानव हा आपल्या पर्यावरणाची निर्मिती आहे आणि पर्यावरणाच्या नैसर्गिक शक्ती मानवाचे जीवन घडवितात. मनुष्य तर केवळ पर्यावरणाच्या इच्छेनुसार जुळवून घेतो व त्यानुसार आपल्यास योग्य बनवितो."

कु. सेंपल यांनी **पर्यावरणाचा प्रभाव**'हा सुप्रसिद्ध भौगोलिक ग्रंथ लिहिला, या ग्रंथामध्ये मानवावर होणाऱ्या पृथ्वीच्या प्रभावांच्या परिणामास अत्याधिक महत्त्व दिलेले होते. पर्यावरणाच्या संबंधावर जोर देताना सेंपल यांच्या विचारांवर रेडझेल यांच्या ॲन्थ्रोपोजिओग्राफीमधील विचारसरणीची छाप पडलेली होती.

कु. सेंपल यांनी पर्यावरण निश्चयवादाचे समर्थन केलेले आहे. त्या सिद्धान्तास पुष्टी देताना त्यांनी असे लिहिले आहे की, **मानव ही पृथ्वीच्या भूपृष्ठाची निर्मिती आहे.** त्याचा अर्थ केवळ एवढाच नाही की, तो एक पृथ्वीचा बालक आहे आणि तिच्या धुळीचा कण आहे; तर या भू-मातेने त्याचे पालनपोषण केलेले आहे. त्याच्यासाठी काही कर्तव्ये निश्चित केलेली आहेत. त्याच्या विचारांना एक निश्चित दिशा दर्शविली आहे, त्याच्यासमोर कठीण असे प्रश्न उपस्थित केलेले आहेत की, ज्याच्या साहाय्याने त्यासाठी त्याची शारीरिक क्षमता वाढेल आणि बुद्धी अधिकच तीक्ष्ण होईल. पृथ्वीने त्याच्यापुढे नौकानयनाच्या किंवा जलसिंचनासारख्या समस्या उभ्या केलेल्या आहेत आणि त्याचबरोबर त्या समस्यांची कशी सोडवणूक करावयाची

हे हळूच त्याच्या कानात सांगितलेले आहे. तिने मानवाच्या हाडामांसामध्ये तसेच त्याच्या मनात आणि आत्म्यामध्ये प्रवेश केलेला आहे.

(१) पर्वतमय प्रदेशात राहणाऱ्या मानवास लोहाच्या स्नायूंचे पाय दिलेले आहेत. ज्याच्या साहाय्याने तो पर्वताची चढण चढतो आणि उतरतो.

(२) समुद्रकिनाऱ्याजवळ राहणाऱ्या मानवास अशक्त पाय प्रदान केलेले आहेत; परंतु त्या मोबदल्यात त्याच्या छातीमध्ये आणि बाहूंमध्ये बलशाली शक्तीचा विकास केलेला आहे, ज्यामुळे तो आपली नाव सागरात वल्हवू शकतो.

(३) नद्यांच्या खोऱ्यांत वास्तव्य करणाऱ्या मानवास तेथील सुपीक जमिनीशी त्यास जखडून ठेवलेले आहे. त्याचे विचार आणि आकांक्षा शांत आणि नीरस केलेल्या आहेत आणि त्याचा दृष्टिकोन संकुचित झालेला आहे.

(४) अति वेगवान बारे वाहणाऱ्या पठारावर विस्तीर्ण प्रदेशात असलेली गवताळ कुरणे आणि वाळवंटी प्रदेशात पाण्याचा थेंबही नसणाऱ्या प्रदेशात मानवास आपली जनावरे एका कुरणाहून दुसऱ्या कुरणाकडे आणि एका हिरवळीच्या प्रवेशाकडून दुसऱ्या हिरवळीच्या प्रदेशाकडे चरावयास न्यावी लागतात. त्यांचे जीवन अतिशय कष्टप्रद झालेले आहे; परंतु त्या बदल्यात एकदा जनावरांना चरावयास सोडल्यानंतर त्याला भरपूर व मोकळा वेळ मिळतो व त्याच्या विचारशक्तीस चालना मिळते. अशा विस्तीर्ण प्रदेशामध्ये वास्तव्य केल्यामुळे त्याच्या विचारास प्रगल्भता प्राप्त होते. तो धार्मिकदृष्टया एकेश्वरवादी (Monotheism) बनत जातो व ईश्वराशी तादात्म्य पावू लागतो. त्या ठिकाणी त्याचा दुसरा कोणी प्रतिद्वंदी असत नाही. वाळवंटी प्रदेशातील बाळू आणि स्टेपी प्रदेशातील गवताळ कुरणे विस्तीर्ण प्रदेशात पसरलेली असल्याकारणाने तेथील मानवासमोर नवनवीन विचारांचे खाद्य मिळत नाही व त्यामुळे त्याचे सर्वसाधारण विचार असतात तेच मनामध्ये घोळत राहतात. त्याचा धार्मिक विश्वास भावनापूर्ण धर्मोन्माद (Fanaticism) होऊ लागतो. त्याचे काही महान विचार सतत उफाळून येत असल्याने तो आपले साम्राज्य वाढविण्याच्या लालसेमधून आक्रमणकारी बनू लागतो."अशा रीतीने सैंपल यांनी नैसर्गिक पर्यावरणाचे नियंत्रण मानवाच्या केवळ भोजन, वस्त्र, निवास आणि आर्थिक उद्योगावर असत नाही तर त्याचे विचार, भावना व धार्मिक विश्वासावरही असते असे प्रतिपादन केले.

त्यांनी आपल्या पुस्तकात नैसर्गिक पर्यावरणातील विभिन्न घटकांचा प्रभाव (उदाहरणार्थ, भूमीचे स्वरूप, नद्या, समुद्र, हवामान, जमीन, खनिज पदार्थ, वनस्पती, प्राणी इत्यादींचा प्रभाव) मानवाच्या शरीरावर, त्याच्या मानवी जीवनावर, शेती, उद्योगधंदे , वाहतूक, संदेशवहन आणि व्यापारावर तसेच सामाजिक संघटन व रीतिरिवाजांवर आणि त्यांच्या संस्कृतीवर स्पष्टपणे आढळतो असे सांगितले.

II. संभववाद (POSSIBILISM)

प्रस्तावना

संभववाद संकल्पनेचा जन्म फ्रान्समध्ये झाला. या मतप्रणालीनुसार प्रादेशिक एकतेमधील मानवाचे कार्य सर्वश्रेष्ठ आहे. मानव हा शक्तिशाली घटक असून तो निसर्गावर मात करू शकतो, निसर्ग नियम समजावून घेऊन मानवाने कृती केल्यास त्याला त्यात यश मिळते. मानवाला निसर्ग केवळ एकाच मागनिहाकीत नसून मानवाला पुष्कळसे मार्ग खुले आहेत. मानवाने इतिहासकाळापासून निसर्गावर नियंत्रण ठेवून निसर्गाचा मानवाच्या कल्याणासाठी वापर केलेला आहे.

संभववादाचे प्रवर्तक :

सुप्रसिद्ध फ्रेंच भूगोलकार व्हिदॉल-द-ला-ब्लाश हे संभववाद या विचारसरणीचे प्रवर्तक आहेत. फ्रान्समध्ये 'संभववाद' या विचारसरणीचा जन्म आणि विकास झाला म्हणून त्यास **'भूगोलातील फ्रेंच विचारसरणी' (French School of Geographical Thought)**असे म्हटले जाते. व्हिदॉल-द-ला-ब्लाश यांचे शिष्य झीन ब्रूइज, दॉजिऑं व इतर भूगोलकारांनी या विचारसरणीच्या विकासासाठी महत्त्वपूर्ण लेख लिहिले.

व्हिदॉल-व-ला-ब्लाश यांनी भूपृष्ठाच्या प्राकृतिक म्हणजे निसर्गाचा त्याने 'भौगोलिक पर्यावरण' (Geographical Environment) म्हटले आणि मानवाच्या अभ्यासावर भर दिला.

संभववाद संकल्पनेचे स्पष्टीकरण

संभावनाची किंवा शक्याशक्यतेची निवड : मानवास प्राकृतिक किंवा नैसर्गिक पर्यावरण शक्याशक्यतेची (Possibilities) मर्यादा स्पष्ट करतात.मानव त्याची गरज, इच्छा आणि कुवतीनुसार तेथील पर्यावरणाचा आपल्या जीवनामध्ये उपयोग करून घेतो. ही विचारसरणीडार्विनच्या काळापासून चालत आलेली आहे.निश्चयवाद या विचारप्रवाहाच्या

नेमका उलट संभववाद आहे. ब्लाश यांनी संभववाद ही संकल्पना मांडली आणि तिचा विकास करण्याचा प्रयत्न केला.

संभववाद विचारसरणीचा असा सिद्धान्त आहे की, "पर्यावरणाद्वारा काही संभावना किंवा शक्याशक्यता (Possibilities) प्रसूत केल्या जातात आणि मानव त्यांचा उपयोग करावयाचा असल्यास त्यामधून त्यांची निवड करू शकतो किंवा त्यांची निवड करावयाची नसल्यास त्याकडे लक्ष देत नाही."

'संभववाद' या शब्दाचा प्रयोग सर्वप्रथम फेबव्हरे यांनी केला. त्यांनी हा शब्द व्हिदॉल-द-ला-ब्लाश यांच्या विवेचनावरून घेतलेला होता, फेबव्हरे यांनी नैसर्गिक पर्यावरणाऐवजी मनुष्याच्या कार्यास प्राथमिक स्थान दिलेले आहे. मानवी दृष्टिकोनातून कोणत्याही प्रदेशाचे स्थान आणि हवामान अधिक महत्त्वपूर्ण आहे. ब्लाश यांना या विचारसरणीची कल्पना रेडझेल यांचे ग्रंथ आणि लेखनाद्वारा स्फुरली. रेडझेल हे निश्चयवादाचे प्रेरक होते; तर ब्लाश यांनी संभववाद विचारसरणीवर भर दिला.ब्लाश यांनी यासंबंधी असे सांगितले की, "निसर्गाद्वारा सादर केल्या जाणाऱ्या संभावनांमधून मानव त्यामधील काहींची निवड करून त्याद्वारे कोणत्याही क्षेत्राबरोबर किंवा प्रदेशाबरोबर मानवसमाज आपले सामंजस्य स्थापन करतो."

निश्चयवाद आणि संभववाद यावर सुमारे ५० ते ६० वर्षापेक्षा जास्त काळ पर्यावरणवादाचा वादविवाद चाललेला आहे. भौगोलिक कारकांमध्ये नैसर्गिक कारके आणि मानवी कारके दोन्हीही क्रियाशील असतात; त्यामुळे असे निश्चितपणे म्हणता येत नाही की, मानव आपल्या क्रियांबाबत पूर्ण स्वतंत्र आहे.

संभावनाच्या वापराचा निर्णय मानवाच्या हाती :

ब्लाश यांचे अनुयायी ब्रूइज, दमाँजिओं आणि फेबव्हरे प्रसिद्ध आहेत, या सर्वांनी संभववादाचे समर्थन केलेले आहे. या भूगोलकारांचे प्रारंभिक अध्ययन इतिहासाच्या पार्श्वभूमीवर झालेले आहे. या भूगोलकारांनी प्रादेशिक अध्ययनाद्वारा फ्रान्समधील तसेच जगातील अन्य देशांतील मानवद्वारा निर्मित सांस्कृतिक भूदृश्यांचे वर्णन करताना असे दर्शविले की, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रगतीसाठी मानवाने विशिष्ट कारकांची केलेली निवड महत्त्वाची होती.पुढे ब्लाश यांनी असे लिहिले की, 'तेथे कशाचीही गरज नाही; परंतु सगळीकडे शक्याशक्यता आहे. निसर्गद्वारा प्रसूत केलेल्या संभावनांचा स्वामी मानव असून त्यांचा वापर करण्याचा निर्णय त्याच्या हाती असतो.'

मानव भौगोलिक कारक असून कर्मप्रधान व कर्तृत्वप्रधानः

व्हिदॉल-द-ला ब्लाश यांनी भौगोलिक एकता या सिद्धान्ताऐवजी या गोष्टींवर विशेष भर दिला होता की, मानव हा एक भौगोलिक कारक (Geographical factor) आहे, की जो कर्तृत्वप्रधान (Active) आणि कर्मप्रधान (Passive) असा दोन्हीही आहे.

पृथ्वीवरील सजीव आणि निर्जीव अशा दोन्ही प्रकारच्या घटनांमध्ये मानवी क्रिया परिवर्तन करतात. प्राकृतिक पर्यावरणात मानवाद्वारे केली गेलेली परिवर्तने प्रत्येक क्षेत्रात आहेत.

आपल्या प्रदेशातील भूरचना, हवामान, वनस्पती, जमीन इत्यादींमध्ये मानव परिवर्तन करतो. उदाहरणार्थ, डोंगराळ प्रदेशात शेती करण्यासाठी तेथे उपयुक्त जमीन नसली तरी मानवाने पायऱ्या पायऱ्यांचा उतार करून शेती बनविली आहे. कमी पाऊस पडणाऱ्या प्रदेशात विहिरी, कालवे यांच्या साहाय्याने जलसिंचन करून अन्नधान्याचे उत्पादन घेतले आहे. कमी सुपीकतेच्या जमिनीस खतांचा पुरवठा करून अधिक उत्पादन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. रेल्वे, रस्ते आणि हवाई मार्गाच्या परिवहनाद्वारा दूर अंतरावरील क्षेत्रामध्येही मानवाचे अस्तित्व पाहावयास मिळते.अशा रीतीने ब्लाश यांनी मानवाची निवड आणि क्रिया यास महत्त्व दिले.

प्रदेशात समान संभावना असूनही आर्थिक उन्नतीमध्ये फरक :

पर्यावरणातील परिवर्तनाच्या व्यतिरिक्त एक विशेष गोष्टम्हणजे मानवाने केलेली निवड महत्त्वाची आहे की, ज्यामुळे प्रदेशात समान संभावना (Similar Possibilities) असूनही एका प्रदेशाची अधिक प्रमाणात आर्थिक उन्नती होत जाते आणि दुसऱ्या प्रदेशाची आर्थिक प्रगती मंद गतीने होते. उदाहरणार्थ, संयुक्त संस्थानात गेल्या चार शतकांत आर्थिक उन्नती झपाट्याने झालेली आहे, परंतु संयुक्त संस्थानात हजारो वर्षे वास्तव्य करणारे आदिवासी रेड इंडियन्स प्रगती करू शकले नाहीत.

वास्तविक पाहता त्यांच्या काळातही संयुक्त संस्थानांची प्राकृतिक रचना, हवामान, जमीन, वनस्पती इत्यादी प्राकृतिक घटक मागील चार शतकांप्रमाणेच होते; परंतु युरोपियन लोक तेथे आल्यावर नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा उपयोग करून त्यांनी आर्थिक व सांस्कृतिक विकास केलेला आहे आणि आज जगामध्ये सर्वांत अधिक प्रगतिपथावर असलेले राष्ट्र म्हणून 'संयुक्त संस्थान' ओळखले जाते.या उदाहरणावरून असे सिद्ध होते की, प्रदेशात नैसर्गिक

पर्यावरणामध्ये समानता असूनही आर्थिक आणि सांस्कृतिक विकासासाठी केलेल्या निवडीमुळे भिन्न-भिन्न अवस्था प्राप्त होते,

अमेरिकन भूगोलकार कार्ल सॉयर यांचे 'संभववाद' या विचारसरणीसंबंधी मत

'संभववाद' (Possibilism) या विचारसरणीचा जन्म व विकास फ्रान्समध्ये झाला, अमेरिकेतील अनेक भूगोलकारांनी याचा अभ्यास करून काहींनी त्यासंबंधी अनुकूल मत दर्शविले. संभववाद विचारसरणीचे अमेरिकेतील सर्वांत महत्त्वाचे समर्थक कार्ल सॉयर होते. अर्थात, साँयर यांनी मूळ विचारसरणी आहे तशीच उचलली नाही; तर निसर्ग आणि मानव यांच्या दरम्यान 'समायोजन' (Adjustment) असते असे आग्रहाने प्रतिपादन केले.

या विचारसरणीस **'नव-निश्चयवाद' (Neo-determinism) किंवा 'संभववादाचे अंतर्गत पर्यावरण समायोजन' (Environmental Adjustment in Possibilism)**असे म्हटले जाते. भूगोलाच्या अध्ययनक्षेत्रात मुख्यत्वेकरून मानव आणि निसर्ग यांच्या दरम्यानच्या संबंधाचे विश्लेषण केले जाते; परंतु आजकाल 'कठोर निश्चयवादास' (Crude Determinism) मान्यता दिली जात नाही, तर आजची विचारसरणी 'नव-निश्चयवादास' (Neo-determinism) अनुकूल आहे.

वर्तमानकाळात मानवी भूगोलकार अधिकतर 'संभववादी' आहेत तर जे 'निश्चयवादी' आहेत; ते पूर्वीच्या निश्चयवादाबाबत नम्र भाषेत विचारसरणी मांडतात. आता ते जर्मन विचारप्रवर्तकांप्रमाणे 'निसर्गाचे मानवावर पूर्णपणे नियंत्रण' आहे असे म्हणण्याऐवजी 'त्याचा प्रभाव पडू लागलेला आहे' असे म्हणतात; म्हणूनच कार्ल सॉयर यांनी 'पर्यावरण समायोजन' या विचारसरणीचा स्वीकार केला. विभिन्न प्रदेशांत वास्तव्य करणाऱ्या मानवास आपापल्या पर्यावरणाबरोबर समायोजन करावे लागते.

समायोजन : ग्रिफिथ टेलर यांची 'थांबा व जा' विचारसरणी

दोन्ही मतप्रणाली एकांगी स्वरूपाच्या असल्याने अनेक भूगोलकारांचे त्यामुळे समाधान होऊ शकले नाही. २० व्या शतकात या दोन्ही मतप्रणालींमध्ये समन्वय साधला गेला.पर्यावरणाच्या प्रभावामुळे मानवी प्रगतीत अडथळे निर्माण होतात. कधी मानवाला निसर्गापुढे माघार घ्यावी लागते, कधी तो निसर्गावर मात करू शकतो. निसर्गाचे कार्य वाहतूक नियंत्रकप्रमाणे असते. याला 'थांबा व जा' (Stop and Go Determinism) असे म्हणतात. ग्रिफिथ टेलर यांनी हा विचार मांडला.

ग्रिफिथ टेलर यांनी पर्यावरण निश्चयबाद विचारसरणीचे सतत समर्थन केले. निवडीनुसार पर्यावरणात मानव परिवर्तन करतो याचे अध्ययन ग्रिफिथ टेलर यांनी केले.

थंड हवामान प्रदेश एस्किमो

पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील थंड हवामानाच्या बर्फाळ प्रदेशात राहून शिकार व मासेमारी करून जगणारी आदिवासी जमात म्हणजे एस्किमो होय.

भौगोलिक स्थान:

एस्किमो ही जमात उत्तर गोलार्धातील ६५ अंश ते 80 अंश अक्षवृत्ताच्या दरम्यानच्या प्रदेशात आढळते प्रामुख्याने टुंड्रा प्रदेश, अलास्का, कॅनडाच्या उत्तरेकडील किनारी प्रदेश, बेरिंग सामुद्री धुनी जवळची बेट आणि ग्रीनलँडच्या प्रदेशात राहतात.

भौगोलिक पर्यावरण :

एस्किमो लोक ज्या प्रदेशात राहतात तो प्रदेश अत्यंत प्रतिकूल असलेला भौगोलिक प्रदेश आहे. येथे दीर्घकालीन तीव्र हिवाळा व अल्पकालीन सौम्य हिवाळा असे हवामान आढळते. हिवाळ्यातील तापमान -50 खाली तर उन्हाळ्यातील सरासरी तापमान 10 डिग्री सेंटीग्रेड पर्यंत आढळते हिवाळ्यात तापमान गोठणबिंदूच्या खाली गेल्याने हिवाळा अत्यंत कडक थंडीचा असतो. त्यामुळे सर्वत्र बर्फ असलेला असतो. येथे 150 ते 160 किलोमीटर दर तशी ब्रीझार्ड वारे वाहतात प्रतिकूल हवामानमुळे वनस्पतींचा अभाव आढळतो. उन्हाळ्यात बर्फ वितळून जमीन उघडी पडल्याने रंगीबेरंगी फुलझाडे व झुडपे उगवतात येथे प्राणी जीवन मर्यादित असून येथे रेंडीयर, कॅरीबू, ससे, कुत्रे, कोल्हे, अस्वल याशिवाय सील, वॉलरस हे मासे आढळतात.

शारीरिक वैशिष्ट्ये:

एस्किमो जमात मंगोलाईट वंशाशी संबंधित असून ते वर्णाने पिवळसर आढळतात यांची उंची 5 ते 5.1/2 फूट इतकी असून चेहरा सपाट व लांब नाक चपटे डोळे काळे व तपकिरी आणि केसांचा रंग काळा असतो. डोके लांब असतात.

आहार: एस्किमो जमातीचे लोक शिकार व मासेमारी करणारे असल्याने ते विविध प्राण्यांच्या मासांचा उपयोग आहारासाठी करतात या जमातीतील लोकांच्या आहारात रेनडियर, कॅरीबू,

ससे असे प्राणी व सील वॉलरस या माशांचे मास असते. काही वेळेस पक्षांची शिकार करून हिवाळ्यासाठी राखून ठेवतात.

पोशाख :

एस्किमो के लोक प्राण्यांची शिकार केल्यानंतर त्यांच्या कातडीपासून आपले वस्त्र तयार करतात. सील या माशाची कातडी हलकी असल्याने त्याचा तसेच हिवाळ्यातील अति थंडीपासून बचाव करण्यासाठी ध्रुवीय अस्वलाच्या फर वस्त्राचा उपयोग करतात. वस्त्र तयार करण्याचे काम स्त्रिया करतात.

निवास :

एस्किमो लोक बर्फाळ प्रदेशात राहत असल्याने बर्फाचा उपयोग करून गोलाकार घर बनवितात त्याला इग्लू असे म्हणतात. बर्फाच्या आतील बाजूस कातडे लावतात घरात उष्णता व प्रकाश मिळवण्यासाठी प्राण्यांच्या चरबीचा दिवा लावतात. या प्रदेशात लाकडांचा अभाव असल्याने उन्हाळ्याच्या दिवसात प्राण्यांची हाडे व कातडे यापासून तंबू तयार करतात. त्याला टूपिक असे म्हणतात.

सामाजिक जीवन :

एस्किमो लोक स्वतंत्र किंवा गटागटाने राहतात यांची संस्कृती पुरुष प्रधान असून एक विवाह पद्धती प्रचलित आहे. ते सामाजिक दृष्ट्या अत्यंत मागास असून कधीही आंघोळ करीत नाही. एकदा घातलेले कपडे फाटल्याशिवाय काढत नाहीत ते अंधश्रद्धाळू असून चेतना देवीला मानतात. त्यांच्यातील जादूगारला सर्वश्रेष्ठ मानतात या व्यक्तीला शामन म्हणतात. जीवन सील माशांवर अवलंबून असल्याने त्यांच्या संस्कृतीला सील संस्कृती असे म्हणतात. प्राण्यांची शिकार करण्यासाठी वापरलेल्या त्यांच्या शस्त्राला हारपून म्हणतात. एका भागातून दुसऱ्या भागात जाण्यासाठी व्हेल मासा, रेनडिअर यांच्या हडापासून बर्फावर घसरणारी गाडी बनवितात त्याला स्लेज म्हणतात. याला कुत्रे ओढतात. वेल माशांची कातडे व यापासून बनवलेल्या बोटीला कयाक म्हणतात.

अर्थव्यवस्था:

एस्किमो उदरनिर्वाहासाठी शिकार व मासेमारी करीत असल्याने व वनस्पती व प्राणी जीवन मर्यादित असल्याने यांची अर्थव्यवस्था अत्यंत प्राथमिक अवस्थेत व मागासलेली आहे.

काही वेळेस ते वस्तूंचा विनिमयासाठी उपयोग करतात. थोडक्यात अत्यंत कठीण परिस्थितीत निसर्गाशी जुळवून घेणारी जमात म्हणजे एस्किमो होय.

गोंड

भारतातील आदिवासी गटातील सर्वात मोठी संख्या गोंड ह्या आदिम जमातीची आहे. त्यांची लोकसंख्या सुमारे ४० लाख एवढी असून ती द्रविडियन आणि इंडो-आर्यन लोकांच्या दरम्यान असणाऱ्या गुंतागुंतीच्या वांशिक पद्धतीमधील एक महत्त्वाचा घटक मानली जाते. तसेच ही आदिवासी जमात भारतातील इतर सर्व आदिवासीजमातीपैकी एक सुसंस्कृत, सभ्य व पुढारलेली जमात म्हणून गणली आहे. गेल्या काही शतकात भारताच्या राजकीय जीवनात गोडांना जेवढे महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले होते तेवढे इतर कोणत्याही आदिम जमातीला प्राप्त झाले नाही, गोंड ही आदिवासी जमात इमानदार, सरळ प्रवृत्तींची, शक्तिशाली, निर्भय व महत्त्वपूर्ण जमात आहे.

निवासी प्रदेश (Habitat) :

गोंड लोक दक्षिणेला गोदावरी खोऱ्यापासून उत्तरेला विंध्य पर्वतापर्यंत पसरलेले असून लोकसंख्येत वांशिक, सांस्कृतिक, भाषिक एकसारखेपणा आढळून येत नाही. गोंडी ही त्यांची भाषा असून त्यावरून देखील त्यांना गोंड नाव मिळाले असावे. गोंड लोकसंख्येपैकी अधिकांश लोक आज मध्यप्रदेशात राहत असलेले दिसतात. सातपुडा, पठार, बस्तर हे छोटा नागपूर पठाराचे भाग गोंडाचे प्रमुख निवासस्थान आहेत. नर्मदा नदी खोरे हे गोंडाचे मूळ वस्तीस्थान असून येथून पुढे ते वेगवेगळ्या प्रदेशात स्थायिक झाले. आंध्र प्रदेशातील पठारी प्रदेशात काही गोड जाती आढळतात. मध्यप्रदेशातील बैतुल, छिंदवाडा, शिवनी या जिल्ह्यातील गोंड पाश्चिमात्य पद्धतीची हिंदी भाषा बोलतात. इंदौरमध्ये गोंड जमातीची संख्या फार मोठी आहे. दुर्ग, रायपूर, बस्तर जिल्ह्यात गोंड मोठ्या प्रमाणावर आहेत.

भौगोलिक परिस्थिती (Geographical Condition):

गोंडाचे साम्राज्य जवळपास कर्कवृत्ताच्या जवळ आढळते. येथे सरासरी तापमान २५अंश से. असून वार्षिक सरासरी पर्जन्य ७५ ते १५० से.मी. पडतो. अशा हवामानामुळे येथे घनदाट जंगले आढळत असून जंगली उत्पादनामुळे ती आर्थिक दृष्ट्याही उपयुक्त ठरतात. निरनिराळे पक्षी, प्राणी, अशुद्ध लोखंड, मँगेनीज इ. नैसर्गिक साधनसंपत्तीने हा प्रदेश संपन्न आहे.

वांशिक वैशिष्ट्ये (Racial Characteristics):

गोंड ही द्रविड वंशी प्रमुख जमात आहे. जंगलात राहणाऱ्या जमातीपैकी अग्रगण्य जमात समजली जाते. भारतातील मूळच्या लोकांची शारीरिक वैशिष्ट दाखविणारी ही जमात आहे. मध्यम ते कमी उंची, कृष्ण वर्ण, चपटा व बसका चेहरा, मध्यम आकाराचे डोळे, निग्रो प्रमाणे बसके, रूंद नाक, दाट काळे व कुरळे केस इत्यादी. गोडांची वैशिष्टचे आहेत. काही गोंड सावळ्या वर्णाचे असतात.

सामाजिक जीवन (Social Life) :

गोडाची कुटुंबे पितृसत्ताक असतात. बहुपत्नीत्व प्रचलित आहे. गोड जमातीत विनिमय विवाह, सहपलायन विवाह व सेवा विवाह पद्धती आहे. विवाह वराच्या घरी होतात. विवाहाच्या वेळी भोजन, मद्यपान व समूहनृत्ये असतात. गोंड स्त्रियांना स्वातंत्र्य असते. त्यांच्या विवाहपूर्व संबंधाबद्दल आक्षेप घेतला जात नाही.

गोडांची युवागृहे विशेष प्रसिद्ध आहेत. डॉ. मुजुमदार यांनी त्यांना शयनगृहे असे म्हटले आहे. गोंडांच्या युवागृहांना गोटूल असे म्हणतात. गोंड वस्ती शेजारी गोटूल असते. रात्री गोटूलमध्ये भिन्न कुळातील तरूण तरूणी एकत्र जमून ढोलाच्या तालावर नाच-गाणी यात दंग होतात. गोटूलामध्ये अविवाहीत, विधूर, व विधवानांच फक्त प्रवेश असतो. तरूण मुलगा व तरूण मुलगी यांचे प्रेमसंबंध जुळतात. लैंगिक संबंधही जुळतात. अशांचे विवाह करून देतात. व त्यांचे गोटूलाचे सदस्यत्व संपते. लैंगिक शिक्षण, आर्थिक सामाजिक व धार्मिक शिक्षणाचे केंद्र म्हणून गोटूलला विशेष महत्त्व आहे. अतिथीगृह म्हणूनही गोटूलचा उपयोग होतो. गोटूलमध्ये तरूण-तरूणी एकत्रपणे कामे करतात. रात्री गोटूलमध्येच सर्व सदस्य झोपतात. गोटूलच्या प्रमुखास सरदार किवा सलाऊ असे म्हणतात.

गोड ही नृत्य-गाण्यात बेहोश होणारी जमात आहे. रात्र होताच शेकोटी पेटवून त्याभोवती फेर धरून ढोलाच्या तालावर स्त्री-पुरूष नाचू लागतात. पौर्णिमेच्या रात्री गाणे बजावणे व समूहनृत्यांना विशेष रंगत येते. विवाहप्रसंगी जनावरांचे मुखवटे घालून नृत्य चालते. गोड स्वतःला हिंदू म्हणतात. हिंदूप्रमाणे जातींची स्तर रचना पाळतात. जादूटोण्यावर विश्वास ठेवतात. ते परमेश्वराला भगवान म्हणतात. दसरा हा त्यांचा महत्त्वाचा सण आहे. गोडांमध्ये मृतांचे दफन करण्याची पद्धती आहे. श्वापदांनी मृत शरीर उकरू नये म्हणून दफनाच्या जागेवर दगडांचा ढीग रचतात. त्या दगडावर मृताची खाट ठेवतात.

अर्थव्यवस्था (Economic Life):

गोंड प्रामुख्याने शेतीवर उपजिवीका चालवितात. चंद्रपूरमध्ये भात तर यवतमाळमध्ये ज्वारीचे उत्पादन करतात. याशिवाय उडीद, तूर, मूग यांचीही लागवड होते. वाल-पापडी, पिवळा भोपळा, अंबाडी, वांगी या भाज्या जास्त प्रमाणात दिसतात. धार्मिक सण-पंडुम झाल्याशिवाय कापणी होत नाही. जंगलात स्थलांतरीत शेती करतात. शेतीशिवाय मासेमारी, कंदमुळे गोळा करणे व शिकार हे दुय्यम उद्योगहीगोंड करतात. शिकारीवर गेलेले लोक जंगलात डिंक, झाडाची साल इत्यादी गोळा करतात. गोंड गाई-म्हशी, शेळ्या, डुकरे, कोंबड्या पाळतात. माडिया गाईचे दूध न काढता वासराकरिता ठेवतात. शेती, शिकार, मासेमारी, कंदमुळे-फळे गोळा करणे, खाणकाम व्यवसाय, तेंदू पाने, लाख, डिक गोळा करणे, टोपल्या चटया व दोऱ्या बनविणे हे यांचे प्रमुख व्यवसाय होत. अलिकडे यांचा संपर्क जवळचा सुधारित लोकांबरोबर येऊ लागला असून लहान प्रकारचे शेती व खाणकामावर अवलंबून असणारे उद्योग निवडू लागले असून हे लोक सुधारू लागले आहेत. काही लोक शहरातून नोकऱ्याही करू लागलेआहेत. अलिकडे त्यांच्यात आर्थिक व सामाजिक सुधारणा घडून येत असल्याचे आढळते. अशा प्रकारे गोंड ही एक भारतातील प्राचीन आदिवासी जमात म्हणून ओळखली जाते.

UNIT –IV

प्राथमिक आर्थिक क्रिया किंवा व्यवसाय

कच्च्या मालावर आधारित किंवा निसर्गात उपलब्ध असणाऱ्या नैसर्गिक पदार्थांचा आहे त्या स्थितीत उपयोग करण्याच्या आर्थिक क्रियेला प्राथमिक आर्थिक क्रिया असे म्हणतात. या आर्थिक क्रियेत प्रामुख्याने वन संकलन, शिकार, मासेमारी, शेती या क्रियांचा समावेश होतो.

वन संकलन(Food Gathering):

आदिमानव संस्कृती पासून आजतागायत मानवाचा हा व्यवसाय आजही जगाच्या विविध भागात आढळतो. पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर वेगवेगळे हवामान आढळते त्याला अनुसरून वने आणि वनात वनस्पतींचे विविध प्रकार आढळतात. वनस्पती किंवा त्यांचे विविध भाग मानवाच्या विविध उपयोगाचे आहेत. त्यामुळे मानव वनातून वनस्पती पासून विविध पदार्थ मिळवण्याचा प्रयत्न करतो जंगलात किंवा वनात कंदमुळे, फळे, पाने, मध, डिंक, लाख, तेंडूपाने, बांबू, औषधी वनस्पती आढळते जी मानवाच्या बहुमूल्य उपयोगाची आहेत. या जंगलात आढळून येणाऱ्या विविध पदार्थांचे संकलन किंवा गोळ्या करण्याच्या मानवाच्या

आर्थिक क्रियेला किंवा प्राथमिक व्यवसायाला वन संकलन (Food Gathering) असे म्हणतात. पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर किंवा जगात वेगवेगळी वन्य प्रकार व वनस्पती प्रकार आढळतात. याला अनुसरून त्या प्रदेशात किंवा जंगलाच्या सानिध्यात राहणाऱ्या आदिवासी जमातीचे लोक या प्रकारचे उदरनिर्वाहक स्वरूपाचे व्यवसाय करतात. सूचिपर्णी अरण्यातून राळ, टरपेंटाइन यासारखे पदार्थ संकलित केले जातात तर मोसमी असणाऱ्या भागातून तेलबिया, बांबू, औषधी, डिंक,तेंदूपाने गोळा करून बाजारात विकतात. भारतात सह्याद्री, निलगिरी व हिमालयाच्या वनक्षेत्रात अजूनही आदिवासी लोक हा प्राथमिक व्यवसाय करतात. जगातील रेड इंडियन, पिग्मी, भिल्ल, नागा, गोंड या आदिवासी जमाती या व्यवसायात गुंतलेल्या आढळतात. फळ व कंदमुळे यांचा प्रत्यक्ष अन्न म्हणून उपयोग करतात. मात्र इतर पदार्थ इतरत्र विक्रीसाठी नेले जातात. अलीकडच्या किंवा आधुनिक काळात मानवाला वनात / जंगलात शिरण्यास मनाई किंवा प्रतिबंध लागला आहे. त्यामुळे आता या व्यवसायात गुंतलेल्या लोकांचे प्रमाण हळूहळू कमी होत आहे.

शिकार

शिकार हा देखील मानवाचा अत्यंत प्राचीन व्यवसाय किंवा आर्थिक क्रिया असून आजही अनेक आदिवासी जमाती या व्यवसायात मोठ्या प्रमाणात गुंतलेल्या आढळून येतात. जंगलात आढळून येणाऱ्या विविध प्राण्यांना मारून त्यांच्यापासून मांस, कातडी, हाडे, केस, शिंगे इत्यादी मिळवण्याच्या मानवाच्या प्राथमिक स्वरूपाच्या आर्थिक क्रियेला शिकार असे म्हणतात. मानव प्राण्यांची शिकार करून त्यांच्या मांसाचा उपयोग अन्न म्हणून करतात. याशिवाय त्यांच्या कातडीचा उपयोग वस्त्र व तंबूसाठी केला जातो. हाडांचा उपयोग शस्त्रे व भांडी यासाठी तर केसांचा उपयोग थंडीपासून बचावासाठी करतात. प्राणी जीवन समृद्ध असलेले गवताळी प्रदेश घनदाट अरण्याचे प्रदेश शिकारीसाठी अनुकूल मानले जातात. ॲमेझॉन व कांगो नदीचे खोरे, सूचीपर्णी अरण्ये, गवताळी प्रदेशात शिकारीवरच जीवन जगणाऱ्या जमाती आहेत. फ्रिकेतील सुदान च्या गवताळी प्रदेशात प्राणी जीवन समृद्ध असल्याने या प्रदेशाला शिकाऱ्यांचे नंदनवन म्हणतात. एस्किमो लोक तर सील, वॉलरस, व्हेल, वालरस, कारीबु इत्यादीची शिकार करूनच आपले संपूर्ण जीवन जगत असतात. शिकार उदरनिर्वाहक स्वरूपाची आर्थिक क्रिया आहे. मात्र आधुनिक काळात कातडे, फर, हाडे, शिंगे

इत्यादीची व्यापारीसाठी शिकार होताना दिसते. त्यामुळे प्राण्यांच्या अनेक जाती नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत म्हणून अनेक देशात शिकारीवर निर्बंध घातलेले दिसून येतात.

मासेमारी(Hunting) :

शिकार प्रमाणेच मासेमारी हा देखील मानवाचा अत्यंत प्राचीन व्यवसाय आहे. नद्या, सागर, सरोवर, तलाव अशा विविध जलाशयाच्या भागातून मासे मिळविण्याच्या मानवाच्या प्राथमिक आर्थिक क्रियेला मासेमारी असे म्हणतात. पृथ्वीवरील तीनही कटिबंधात (उष्ण, समशीतोष्ण आणि शीत) मासेमारी हा व्यवसाय प्राथमिक आणि द्वितीय स्तरावर चालतो. मासे हे मानवाचे पूरक अन्न असून छोट्या जलाशयाच्या भागात केलेली मासेमारी उदरनिर्वाहासाठी केली जाते. परंतु सागर महासागराच्या भागात व्यापारी तत्वावर मासेमारी व्यवसाय केला जातो. उदरनिर्वासाठी केली जाणारी मासेमारी करताना कापड, जाळे, मासाचा तुकडा इत्यादीचा वापर करतात. विशेषतः उष्ण व शीत कटिबंधात मासेमारी उदरनिर्वाहक स्वरूपाची आहे. मात्र समशीतोष्ण कटिबंधातील देशात उदा. कॅनडा, अमेरिका, इंग्लंड, जपान, हॉलंड, नॉर्वे इत्यादी देशात व्यापारी तत्त्वावर आधुनिक पद्धतीने मासेमारी केली जाते. उत्तर अटलांटिक महासागरातील ग्रँड बँक व डॉबरबॅक ही जगातील विकसित व महत्त्वाची मासेमारी क्षेत्रीय असून ती प्रसिद्ध आहेत. नैसर्गिक खोल बंदर, माशांच्या विविध जाती, दंतुर समुद्रकिनारे हे अशा मासेमारीसाठी अनुकूल ठरलेली आहेत. सुरुवातीला मासेमारी हा व्यवसाय उदरनिर्वाहक स्वरूपाचाच होता. शीत कटिबंधातील एस्किमो, लॅपटॉप्स या जाती आजही चरित्र चरितार्थपुरती मासेमारी करतात. महाराष्ट्राचा कोकण किनारपट्टीचा प्रदेश मासेमारीसाठी अनुकूल आहे. पण मासेमारीचे अज्ञान दारिद्र्य पारंपारिक पद्धती व प्रदूषण या समस्यांमुळे हा व्यवसाय पाहिजे त्या प्रमाणात अद्याप विकसित झालेला दिसून येत नाही.

स्थलांतरित शेती :

शेती हा मानवाचा अतिशय प्राचीन व मूलभूत व्यवसाय आहे. जगातील बहुसंख्य लोक या व्यवसायाशी निगडित आहेत. शेतीचे मुख्यतः दोन प्रकार करतात. एक उदरनिर्वाहक शेती, दोन व्यापारी शेती. ज्या शेतीतून विविध पिकांची उत्पादन फक्त चरितार्थसाठी किंवा उदरनिर्वाहासाठी करतात अशा शेतीला उदरनिर्वाहक शेती असे म्हणतात. या उदरनिर्वाहक शेतीमध्ये स्थलांतरित शेती या प्रकाराचा समावेश होतो. स्थलांतरित शेती ही उदरनिर्वाहक

स्वरूपाची शेती असून, शेतीचा हा अत्यंत प्राचीन प्रकार आहे. ही शेती परंपरागत पद्धतीची असून या शेतीच्या जागेची निवडून निवड टोळीचा नायक ठरवतो. जंगलात व डोंगर उतारावरील लहानशा भागातील झाडे तोडून ती जाळतात राख व सेंद्रिय द्रव्यांमुळे या मातीला उत्पादन क्षमता प्राप्त होते. जंगलातील विविध भाग निवडून या प्रकारची शेती केल्या जाते. शेतीच्या या प्रकारात मागासलेल्या पद्धतीने टोकदार दगड, लाठ्या, टोपली, कुदळ या प्राथमिक हत्यारांच्या साह्याने शेती केल्या जाते. या शेतीत ही शेती लक्षपूर्वक यंत्र व मजुरांच्या साह्याने केली जात नाही. त्यामुळे स्थलांतरित शेती अत्यंत अप्रगत मानली जाते. या शेतीतून दर हे टीव्ही उत्पादन कमी होते दर दोन-तीन वर्षांनी उत्पादन कमी होत जात असल्याने तो भाग सोडून इतरत्र स्थलांतर करून नवीन ठिकाणी ही शेती केली जात असल्याने या शेतीला स्थलांतरित शेती असे म्हणतात. या शेतीतून मका, ज्वारी, बाजरी, तांदूळ, मिरची, तेलबिया इत्यादी पिकांचे उत्पादन घेतल्या जाते. जगाच्या वेगवेगळ्या भागात ही शेती वेगवेगळ्या नावाने ओळखल्या जाते. उदाहरणार्थ भारत झूम, ब्राझील रोका, श्रीलंका चेना, इंडोनेशिया लडांग, आफ्रिका मिल्क, इत्यादी

RAVINDRA MADHUKARRAO BELE

Digitally signed by RAVINDRA MADHUKARRAO BELE
DN: c=IN, postalCode=442001, st=MAHARASHTRA, street=33, VIMALKUNJ ,WARDHA,KATHANE LAUOUT, NEW STATE BANK COLONY, NAGPUR ROAD ,442001, l=WARDHA, o=Personal, serialNumber=165ad5d78782987302f114572dcc77bf3afbb3aaf19eb10b7a6876b70b196ed8, pseudonym=1f5cd3cf3a554e0686d1e34983a2ea05, 2.5.4.20=9b3e7b0f9e4c49a6b5a04280c8b7a99b64028818ae899c7b61f1a98d5c137c2e, email=RAVINDRAMBELE@GMAIL.COM, cn=RAVINDRA MADHUKARRAO BELE
Date: 2024.12.21 12:49:53 +05'30'